

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра соціально - гуманітарних дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни “ СОЦІОЛОГІЯ ”

Для студентів факультету № 2
ННІ ПОЗН

Дніпро – 2016

Укладач доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, к.філос.н.,
доцент **Стояцька Г.М.**

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Кузьменко В.В., завідувач кафедри філософії та політології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор
філософських наук, професор

Жижченко В.П., доцент кафедри філософії та педагогіки Національного
гірничого університету, кандидат філософських наук, доцент

Конспект лекцій обговорений
та схвалений на засіданні
кафедри соціально-
гуманітарних дисциплін
юридичного факультету 29
липня 2016 р., протокол № 23

ТЕМА № 1:
**«СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА.
МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ЕМПІРИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ»**

(2 години)

ПЛАН:

Вступ

1. Предмет, структура і функції соціології.
2. Основні етапи розвитку соціологічної думки.
3. Методологія і методика емпіричних соціологічних досліджень.

Висновки

Список рекомендованої літератури

1. Барвінський А.О. Соціологія. – К., 2005.
2. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
3. Головатий М.Ф. Соціологія молоді. – К., 2006.
4. Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
5. Димитрова Л.М. Соціологія управління та організацій. – К. 2005.
6. Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
7. Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
8. Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
9. Радул В,В. Соціолого- педагогічний словник .К.2004
10. Сірий Є.В. Соціологія. К.2004
11. Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
12. Соціальна робота в Україні. К. –2004.
13. Спеціальні та галузеві соціології. –К., 2008.
14. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.
15. Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков Методология и методы социологических исследований. – К., 2000.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Ознайомити студентів з соціологією як наукою, її предметом, методами, функціями, структурою; сформулювати уявлення про історію виникнення та основні етапи еволюції соціологічної думки; викласти методу емпіричних соціологічних досліджень.

ВСТУП

Термін "соціологія" – похідне від двох слів: латинського "societas" – "суспільство" і грецького "logos" – "наука", "слово", "вчення". Звідси і виникає найбільш загальне визначення соціології як науки про суспільство.

Основоположником соціології вважається французький мислитель О.Конт, що у 30-і роки XIX в. ввів у науковий оберт цей термін. Він вважав, що соціологія повинна ґрунтуватися на позитивних фактах, а не на порожніх міркуваннях, і будуватися за прикладом наук природних.

Задачі лекції: з'ясувати сутність соціології як науки, її види та багаторівневу структуру, дати визначення предмета соціології, означити її функції та методи соціального пізнання, окреслити роль та значення, охарактеризувати історію виникнення терміну «соціологія», та основні етапи еволюції соціологічної думки, надати характеристику емпіричним соціологічним дослідженням, їх типам та методам збору інформації.

Ключові поняття: “соціологія”, “методи соціології”, “соціологічні дослідження”, “опитування”, “анкетування”, “соціальний експеримент”, “соціальне спостереження”.

I. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ.

Термін "*соціологія*" – похідне від двох слів: латинського "*societas*" – “суспільство” і грецького "*logos*" – “наука”, “слово”, “вчення”. Звідси і виникає найбільш загальне визначення соціології як науки про суспільство.

Основоположником соціології вважається французький мислитель О.Конт, що у 30-і роки XIX в. ввів у науковий оберт цей термін. Він вважав, що соціологія повинна ґрунтуватися на позитивних фактах, а не на порожніх міркуваннях, і будуватися за прикладом наук природних. У той же час, на думку О. Конта, соціологія повинна була інтегрувати всі знання про суспільство як в єдиному організмі. Тобто соціологія виникла в претензії:

- 1) на вивчення суспільства як цілісної системи;
- 2) на вивчення суспільства позитивним (науково-інструментальним) методом.

Об'єднати ці два методи не вдалося, тому що з'ясувалося, що можливо:

- або вивчати суспільство в цілому, але тоді необхідно застосовувати широкий уможлядний (абстрактний) підхід (це неможливо навіть і зараз, тому що немає такого колективу і комп'ютера, який утримував би в пам'яті і встигав обробляти всі соціальні факти і події, і зумів пояснити їх у комплексі);
- або вивчати суспільство строго науковими засобами; але тоді неможливо охопити всю його цілісність, доводиться аналізувати тільки малі співтовариства, окремі явища і процеси.

Саме тому виникло дві соціології: 1) *теоретична*, яка виходить з філософії, саме її ми і будемо в основному вивчати; і 2) *прикладна*, з науковим апаратом для вивчення конкретних соціальних подій і фактів (пересічним громадянам більше відома друга соціологія – знайомі всім соціологічні опитування).

Ці дві соціології розвивалися відособлено доти, поки в II половині нашого сторіччя не стали робитися спроби для їх поєднання. У результаті виникли

спеціальні соціологічні теорії, що описують розвиток локальних соціальних об'єктів методом теоретичного узагальнення накопичених точних фактів.

В цілому визначення соціології як науки може виглядати в такому вигляді:

СОЦІОЛОГІЯ - це наука про закономірності становлення, функціонування, розвитку суспільства в цілому, соціальних спільностей, соціальних відносин і соціальних інститутів.

Звідси походить, що соціологія має фактично два різних по широті охоплення досліджуваного суспільства предмета:

- 1) Це наука про суспільство взагалі, тобто вона вивчає всі загальні (економічні, соціальні, політичні, духовні і т.п.) закономірності розвитку суспільства. І в цьому значенні - самому широкому - соціологія включає і політекономію, і історію, і ін. науки, що вивчають ті чи інші сфери життєдіяльності суспільства;
- 2) Соціологія має власний предмет, власну сферу інтересів у вивченні суспільства, а саме: соціальні спільності, соціальні відносини й інститути. Уточнимо, що ж вони собою представляють, дамо визначення основним категоріям соціології як науки.

С о ц і а л ь н а с п і л ь н і с т ь – це реально існуюча сукупність індивідів, що фіксується емпірично, відрізняється відносною цілісністю і виступає самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії.

Подібні спільності можуть різнитися за кількісним складом, щільністю зв'язків, тривалістю існування і т.п. (соціальні групи, національні, територіальні спільності, трудові колективи, родина тощо).

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ - це відносини між групами людей (соціальними спільностями), що займають різне положення в суспільстві, приймають неоднакову участь в його економічному, політичному і духовному житті, відрізняються способом життя, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання .

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ - це історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей (власність, держава, родина, виробничі осередки тощо).

З усього вищесказаного походить, що специфіка соціології, її відмінність від інших соціально-політичних дисциплін полягає в тому, що завдяки своїй комплексності вона має багаторівневу структуру, до якої входять:

- 1) теоретична соціологія, що розробляє різні аспекти соціального розвитку суспільства;
- 2) спеціальні соціологічні теорії, що займаються дослідженням окремих, вузьких питань соціального життя суспільства (соціологія праці, соціологія міста (села), соціологія молоді тощо).

3) емпіричні соціологічні дослідження (соціальна інженерія) – тобто встановлення й узагальнення соціальних фактів шляхом прямої чи непрямой реєстрації подій, що здійснилися. Два останніх розділи часто називають також прикладною соціологією.

Соціологію можна також розділити на: МАКРОСОЦІОЛОГІЮ, що досліджує великомасштабні соціальні системи й історично тривалі процеси; і МІКРОСОЦІОЛОГІЮ, що вивчає повсякденну поведінку людей в їх безпосередніх міжособистісних взаємодіях.

Вони тісно взаємопов'язані, тому що безпосереднє життя людей здійснюється в рамках визначених соціальних систем, структур і інститутів.

Як і будь-яка наука, соціологія виконує в суспільстві ряд специфічних ФУНКЦІЙ. До головних належать:

- 1) ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНА - накопичує, систематизує дані.
- 2) ПРАКТИЧНО-ПЕРЕТВОРЮВАЛЬНА (прикладна) - пошук шляхів подальшого розвитку суспільства, практичні рекомендації з використання отриманих даних.
- 3) ФУНКЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ - спрямована на проведення цільової політики у всіх сферах громадського життя.
- 4) ПРОГНОСТИЧНА - вироблення науково-обґрунтованих прогнозів про тенденції розвитку соціальних процесів в майбутньому.
- 5) СОЦІАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ - розробка довгострокової соціальної політики (давно добре зарекомендувала себе в багатьох розвинутих країнах).
- 6) ІДЕОЛОГІЧНА, тому що результати досліджень, як правило, використовуються на користь окремих груп, для досягнення визначених цілей.
- 7) ГУМАНІСТИЧНА - призначена поліпшенню взаємопорозуміння між людьми.

Звідси випливає величезна роль даної науки в науковому обґрунтуванні і практичній реалізації завдань ефективного розвитку суспільства. Вкажемо в зв'язку з цим лише на деякі напрямки досліджень наших соціологів останнім часом:

- розробка наукової концепції сучасного суспільства (разом з іншими гуманітарними науками);
- вивчення соціальної структури сучасного суспільства;
- дослідження національних проблем;
- розробка основних проблем соціальної політики в умовах переходу до ринкової економіки;
- дослідження проблем соціальної справедливості в нашому суспільстві, діалектики рівності і нерівності різних соціальних груп ;
- вивчення й облік суспільної думки населення в сучасних складних умовах тощо.

При вивченні соціальних процесів застосовуються такі МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ, як:

- 1) ОБ'ЄКТИВНІСТЬ, тобто вивчення об'єктивних закономірностей соціального розвитку, розглядаючи при цьому кожне явище як багатогранне і суперечливе;
- 2) ІСТОРИЗМ, тобто всі явища розглядаються в процесі виникнення, становлення і розвитку;
- 3) СИСТЕМНІСТЬ. тобто розгляд окремих частин якого-небудь явища в нерозривній єдності з цілим.

Юриста можна назвати практикуючим соціологом. Його робота пов'язана із соціальними відносинами між людьми, з діяльністю інститутів соціального контролю. Тому для юриста украй важливо як знання об'єктивних закономірностей, що діють у суспільстві й у відносинах між людьми, так і розуміння того, що право є занадто гострим засобом соціального регулювання, яке варто використовувати дуже обережно. Вивчення соціології допоможе перебороти синдром “юридичного ідеалізму”, при якому першою реакцією на будь-яку виниклу соціальну проблему стає намір прийняти новий закон. На жаль, подібний синдром дуже розповсюджений в наших “коридорах влади”. І однією з причин цього, на наш погляд, є те, що система соціологічної освіти в нашій країні введена зовсім недавно.

Знання загальних властивостей і специфічних особливостей різних нормативних систем, їх соціальної обумовленості й історичної мінливості, в цілому розгляд такого явища, як право в більш широкому соціально-історичному контексті дозволить майбутнім юристам усвідомити дійсну роль карного права в житті сучасного суспільства, оцінити його можливості, умови і межі застосування.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціологію можна розглядати в широкому та вузькому розумінні. **Соціологія** - це наука про закономірності становлення, функціонування, розвитку суспільства в цілому, соціальних спільностей, соціальних відносин і соціальних інститутів.

Специфіка соціології полягає в тому, що вона має багаторівневу структуру, до якої входять теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії, емпіричні соціологічні дослідження.

Як і будь-яка наука, соціологія виконує в суспільстві ряд специфічних функцій: теоретико-пізнавальну, практично-перетворювальну, соціального контролю, прогностичну, соціального планування, ідеологічну, гуманістичну.

При вивченні соціальних процесів застосовуються такі методи соціального пізнання, як об'єктивність, системність, історизм.

II. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ.

Історія соціології дуже коротка – всього півтора століття. Пов'язано це з тим, що об'єкт нової науки - суспільство сучасного (модерного) типу, що виникло і спочатку розвивалося в Європі, зовсім не вписувалося в традиційні

соціально-філософські побудови і тому його становлення не піддавалося раціональному трактуванню, необхідному передбаченню. З виникненням індустріальної цивілізації змінилися спосіб життя і звичні зв'язки між суспільними групами, відбувся перерозподіл влади і впливу, докорінно ускладнилася система соціального регулювання, сформовані раніше уявлення про суспільний устрій були переглянуті. Класичні уявлення про природу людини і соціальний устрій не були спростовані новою суспільною реальністю, але вони виявлялися недостатніми в поясненні нового суспільства.

Початкові відомості про розвиток громадського життя ми знаходимо вже в античній філософії IV ст. до н.е. в роботах Платона, Аристотеля й ін. авторів. А в часи Стародавнього Риму населення імперії вже обчислювалось і переписувалось.

Ще активніше ця проблематика розроблялася в Новий час у роботах Макіавеллі, Руссо, Гобса й ін. Однак у цей час було доречно говорити лише про соціальну філософію.

І лише з опублікуванням О.Конттом у 1839 р. "Курсу позитивної філософії", де він уперше використав термін "соціологія" і висунув задачу поставити вивчення суспільства на наукову основу, можна говорити про виникнення нової науки. Конт розвив теорію про три послідовні стадії інтелектуального розвитку людства:

- 1) теологічної, коли людина пояснює всі явища на основі релігійних уявлень;
- 2) метафізичної, коли все навколо пояснюється за допомогою філософських абстракцій;
- 3) позитивної чи наукової. **СОЦІОЛОГІЯ - ЦЕ ВЕРШИНА ПОЗИТИВНОГО ЗНАННЯ ПРО СУСПІЛЬСТВО.**

Соціологія як наука зароджується в середині XIX ст., коли наступив період революцій і перед людством постало питання про подальші шляхи розвитку суспільства. К.МАРКС і Ф.ЕНГЕЛЬС, які саме в цей час розпочали свою діяльність, запропонували революційний шлях перетворення суспільства. О.КОНТ, Г.СПЕНСЕР, Э.ДЮРКГЕЙМ, М.ВЕБЕР і ін. основоположники соціології були прихильниками стабільного порядку і реформістського шляху розвитку. Методичною основою реформізму, на їх погляд, виступав реформістський метод.

Найбільше чітко класичні принципи соціології були сформульовані в книзі французького соціолога ЕМІЛЯ ДЮРКГЕЙМА "Правила соціологічного методу" (1895 р.), у якій розроблена теорія про значення **СОЦІАЛЬНОГО ФАКТУ**, що лежить в основі соціологічного методу.

Подальший розвиток соціологія одержує в працях німецького вченого МАКСА ВЕБЕРА (1864 - 1920 р.). Він обґрунтував положення про те, що соціологія знаходиться на стику природознавства і гуманітарних наук, і всотала в себе все краще з цих галузей знання.

Найбільший розвиток соціологічні дослідження набули в США, куди в ХХ ст. перемістився центр соціологічної думки з Західної Європи. І сьогодні США міцно утримують позиції лідерства в цій сфері. Цьому є дві причини:

- 1) великий обсяг емпіричних соціологічних досліджень;
- 2) швидке проходження всіх стадій інституціоналізації науки. У США соціологія із самого початку формується як прикладна емпірична наука. Вже в 1910 р. у країні було проведено більш 3 тис. емпіричних досліджень. Зараз їхня кількість зросла на два порядки. У країні понад 100 тис. фахівців - соціологів. Уряд і підприємці, що нарівно фінансують науку, розглядають соціологію як важливий інструмент подолання соціальних конфліктів і забезпечення соціальної стабільності. Сьогодні в США соціологія вже перетворилася в точну науку.

Найбільший внесок у розвиток соціології в США зробили такі дослідники, як:

- 1) Ф.У. Тейлор (1856-1918) по соціології праці він зробив комплексні дослідження на підприємствах і створив першу у світі систему НОТ (наукової організації праці), відкрив поняття "людського фактора" і "неформальної організації", що набули подальшого розвитку у доктринах Е.МЭЙО.
- 2) Проблема "людських відносин" і ієрархічної теорії потреб знайшла свій розвиток у працях середини ХХ ст. А.МАСЛОУ, основний зміст яких полягає в твердженні, що потреби рухають людиною.
- 3) На основі ідей Маслоу була розроблена ТЕОРІЯ СТИЛІВ КЕРУВАННЯ Ф.ХЕРЦБЕРГА (1950 р.) і Д.МАКГРЕГОРА (1957 р.).

Великий внесок у розвиток американської соціології було зроблено Т.ПАРСОНСОМ (теорія структурного функціоналізму), Р.ПАРСОМ і Р.ДАРЕНДОРФОМ, П.БЛАУ (теорія конфлікту). Теорія еліт і політичного класу на початку ХХ в. була розроблена італійським соціологом В.ПАРЕТО.

У нашій країні до останнього часу соціологія практично не розвивалася. Цьому є кілька причин:

- 1) панування адміністративно-бюрократичної системи, що оголосила соціологію буржуазною наукою і цілком замінила її історією;
- 2) монополізація марксизмом усіх суспільних наук, заперечення можливості багатогранних поглядів на суспільство;
- 3) відмовлення від використання емпіричних методів соціологічної науки, які б показали неспроможність марксизму. Лише в роки перебудови соціологія була реабілітована як наука і зайняла належне місце в системі суспільних наук.

Перші зачатки соціально-політичної думки на території нашої країни з'явилися ще в Київській Русі: у перших російських літописах, у "Слові полку Ігоревем" ми знаходимо міркування про розвиток державності, про результати перепису населення тощо.

Помітний слід у соціально-політичній думці України залишили соціально-політичні концепції, розроблені ченцями Києво-Печерської лаври (Петром Могилою) і діячами Києво-Могилянської академії (Стефаном Яворським, Феофаном Прокоповичем і ін. (XVII ст.), а також просвітниками XVIII ст. - Г.Сковородою, П.Сохацьким, Я.Козельським, П.Лодієм, В.Каразіним і ін. Естафета була підхоплена діячами Кирило-Мефодіївського братерства (серед. XIX ст.) Н. Костомаровим, П. Кулішом, Г. Шевченко й ін. і суспільними діячами к. XIX - поч. XX ст. - М.Драгомановим, С.Подолінським, І.Франко, М.Грушевським, М.Ковалевським, Н.Михайлівським та ін. Великий вплив на розвиток вітчизняної соціології зробив ПИТИРИМ СОРОКІН, що після еміграції в 1922 р. у США зайняв визначне місце в соціології заходу.

В роботах українських соціологів на початку століття знайшла гідне відображення думка про боротьбу за незалежність України. Однак, як уже відзначалося вище, належного розвитку в радянський період соціологія в Україні не одержала.

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, початкові відомості про розвиток громадського життя ми знаходимо вже в античній філософії IV ст. до н.е., але історія соціології як науки про суспільство сучасного (модерного) типу, дуже коротка й охоплює всього півтора століття. Основоположником соціології вважається французький мислитель О. Конт, що у 30-і роки XIX в. ввів у науковий оберт цей термін.

ІІІ. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА ЕМПІРИЧНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

ЕМПІРИЧНЕ СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ - це наукове дослідження, спрямоване на встановлення й узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої чи опосередкованої реєстрації подій, характерних для дослідження соціальних явищ.

Можна виділити такі **ТИПИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**:

- 1) **РОЗВІДУВАЛЬНІ**, коли про об'єкт дослідження немає чіткого уявлення і неможливо висунути основні гіпотези;
- 2) **ОПИСОВІ**, опис об'єкта;
- 3) **ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ**, аналіз об'єкта;
- 4) **ІННОВАЦІЙНІ**, спрямовані на впровадження нових способів керування об'єктом.

Для проведення досліджень використовуються спеціальні соціологічні **МЕТОДИ ЗБОРУ ІНФОРМАЦІЇ**:

І. АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ - спеціальний метод отримання **ПЕРВИННОЇ** соціальної інформації, коли в якості джерела виступають **ДОКУМЕНТИ**.

ВИДИ ДОКУМЕНТІВ, які використовуються в соціологічних дослідженнях:

- *письмові* (особисті, офіційні, засоби масової інформації);
- *статистичні*;
- *іконографічні* (картини, фото);

– *фонетичні* (платівки, магнітні стрічки тощо.)

II. СПОСТЕРЕЖЕННЯ – безпосереднє сприйняття і пряма реєстрація дослідником усіх факторів, що стосуються досліджуваного об'єкта.

ВИДИ СПОСТЕРЕЖЕНЬ:

- ВКЛЮЧЕНЕ, котре припускає безпосереднє входження дослідника в середовище, спостереження "зсередини";
- НЕВКЛЮЧЕНЕ - реєстрація дослідником процесів і подій "збоку", тобто він не приймає участі в діяльності людей, яких спостерігає.

III. ОПИТУВАННЯ, що засноване на використанні опитувального листа.

ВИДИ ОПИТУВАНЬ:

- АНКЕТНИЙ, коли респонденти самі відповідають на питання в письмовому виді. Взаємодія того, кого анкетують і дослідника не обов'язкова. Анкетні опитування бувають: ПОШТОВІ, ПРЕСОВІ, РОЗДАВАЛЬНІ.
- ІНТЕРВ'Ю – співбесіда, яку проводять за визначеним планом, що припускає прямий контакт інтерв'юера з респондентом. Буває інтерв'ю ОСОБИСТЕ, ТЕЛЕФОННЕ тощо.
- СПЕЦІАЛЬНІ МЕТОДИКИ, що являють собою модифікації методу опитування, у рамках яких використовуються методичні прийоми, технічні процедури тощо. До них відносять, зокрема:
  - а) ТЕСТИ - методики вивчення складних властивостей і якостей особистості, які не можна спостерігати прямо, безпосередньо;
  - б) СОЦІОМЕТРИЧНІ МЕТОДИКИ - особливі дослідження для виявлення визначених психологічних реакцій людини на оточення в різних ситуаціях;
  - в) МЕТОД ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК - вивчення об'єкта через опитування спеціально відібраних експертів.

IV. СОЦІАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ, що буває:

- 1) НАТУРНИЙ, який припускає безпосереднє втручання експериментатора в природний хід подій;
- 2) УЯВНИЙ - оперування дослідника подіями, що вже здійснилися.

ВИСНОВКИ ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Виходячи з вищевикладеного, **емпіричне соціологічне дослідження** - це наукове дослідження, спрямоване на встановлення й узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої чи опосередкованої реєстрації подій, характерних для дослідження соціальних явищ. Для проведення досліджень необхідно використовувати спеціальні соціологічні методи збору інформації.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Соціологія - це наука про закономірності становлення, функціонування, розвитку суспільства в цілому, соціальних спільностей, соціальних відносин і соціальних інститутів.

Основоположником соціології вважається французький мислитель О.Конт, що у 30-і роки ХІХ в. ввів у науковий оберт цей термін.

Соціологія має фактично два різних по широті охоплення досліджуваного суспільства предмета:

3) (широко) це наука про суспільство взагалі, тобто вона вивчає всі загальні закономірності розвитку суспільства;

4) (вузько) наука, що вивчає соціальні спільності, соціальні відносини й інститути.

Специфіка соціології полягає в тому, що вона має багаторівневу структуру, до якої входять теоретична соціологія, спеціальні соціологічні теорії, емпіричні соціологічні дослідження.

Як і будь-яка наука, соціологія виконує в суспільстві ряд специфічних функцій: теоретико-пізнавальну, практично-перетворювальну, соціального контролю, прогностичну, соціального планування, ідеологічну, гуманістичну.

При вивченні соціальних процесів застосовуються такі методи соціального пізнання, як об'єктивність, системність, історизм.

Початкові відомості про розвиток громадського життя ми знаходимо вже в античній філософії IV ст. до н.е., але історія соціології як науки про суспільство сучасного (модерного) типу, дуже коротка й охоплює всього півтора століття.

Емпіричне соціологічне дослідження - це наукове дослідження, спрямоване на встановлення й узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої чи опосередкованої реєстрації подій, характерних для дослідження соціальних явищ. Для проведення досліджень необхідно використовувати спеціальні соціологічні методи збору інформації.

Отже, соціологія має велику роль в науковому обґрунтуванні і практичній реалізації завдань ефективного розвитку суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Предмет соціології.
2. Структура соціології.
3. Функції соціології.
4. Основні етапи розвитку соціологічної думки.
5. Методологія і методика емпіричних соціологічних досліджень.
6. досліджень.

ТЕМА: № 2.

«СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ»

(2 години)

ПЛАН

Вступ

1. Суспільство як соціальна система.
2. Соціальна структура суспільства. Соціальні групи. Соціальна мобільність.
3. Проблеми соціальної стратифікації.

Висновки

Список рекомендованої літератури

16. Барвінський А.О. Соціологія. – К., 2005.
17. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
18. Головатий М.Ф. Соціологія молоді. – К., 2006.
19. Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
20. Димитрова Л.М. Соціологія управління та організацій. – К. 2005.
21. Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
22. Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
23. Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
24. Радул В,В. Соціолого- педагогічний словник .К.2004
25. Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
26. Соціальна робота в Україні. К. –2004.
27. Спеціальні та галузеві соціології. –К., 2008.
28. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.
29. Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков Методология и методы социологических исследований. – К., 2000.
30. Юридическая социология. – М., 2000.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Ознайомити студентів з поняттям суспільства як соціальної системи, сформулювати уявлення про соціальну структуру суспільства, виділити основні критерії класифікації соціальних спільностей, викласти основи сучасної теорії стратифікації.

ВСТУП

Соціологія вивчає суспільство як цілісний соціальний організм, соціальну систему, саме тому в рамках даної науки особлива увага приділяється характеристиці суспільства.

Суспільство - спосіб буття людства, що історично розвивається, сукупність форм спільної життєдіяльності людей.

Поняття «суспільство» виникло в XVIII ст. і визначалося по-різному в залежності від характеру філософських і соціологічних поглядів різних вчених.

Задачі лекції: розглянути історію виникнення та формування поняття «суспільство», означити сучасні підходи до трактування сутності суспільства, надати визначення соціальної системи та її типології, соціальної структури суспільства, виділити основні критерії класифікації соціальних спільностей, охарактеризувати соціальні групи та їх види, розглянути концепції соціальної структури суспільства, основи сучасної теорії стратифікації.

Ключові поняття: “суспільство”, “спільнота”, “соціальний статус”, “стратифікація”, “соціальна структура”, “соціальна мобільність”, “маргінальність”, “соціальні прошарки”.

I. СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА.

Соціологія вивчає суспільство як цілісний соціальний організм, соціальну систему, саме тому в рамках даної науки особлива увага приділяється характеристиці суспільства.

Суспільство - спосіб буття людства, що історично розвивається, сукупність форм спільної життєдіяльності людей.

Поняття «суспільство» виникло в XVIII ст. і визначалося по-різному в залежності від характеру філософських і соціологічних поглядів різних вчених.

Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на колективних уявленнях.

По М.Веберу суспільство - це взаємодія людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій.

Т.Парсонс визначав суспільство як систему взаємин між людьми, що пов'язані спільними нормами і цінностями.

К.Маркс вважав, що суспільство - це сукупність відносин між людьми, що складаються в процесі їхньої спільної діяльності та розвиваються історично.

Очевидно, що у всіх цих визначеннях явно виражений підхід до суспільства як до цілісної системи елементів, що знаходяться в стані тісного взаємозв'язку. Причому, це не простий, механічний взаємозв'язок, а таке специфічне об'єднання, де відбувається постійна, стійка тісна взаємодія, тобто це об'єднання в рамках соціальної системи.

Таким чином, соціальна система - це складно організований, структурно упорядкований, взаємно детермінований у своїх складових частинах соціальний, об'єкт, що відрізняється відносною сталістю, стійкістю і цілісністю.

Виходячи з цього визначення соціальної системи, ми можемо уточнити також і наше уявлення про суспільство, а саме:

Суспільство - це сукупність людей, яка складалася на протязі історії, з різними формами взаємозв'язку і взаємодії для задоволення своїх потреб, яка характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і самодостатністю, саморегулюванням і саморозвитком.

Суспільство — це історичний продукт взаємин між людьми, які складаються природно. Держава — спеціально створений інститут, покликаний керувати цим суспільством. Поняття «країна» описує одночасно природно сформовану спільність людей і територіально-політичне утворення, що має державні кордони.

Країна — населена територія, що має визначені кордони і має суверенітет.

Держава — політична організація влади в країні, що включає визначену форму правління (монархія, республіка), форму державного устрою (унітарна, федеративна), вид політичного режиму (авторитарний, демократичний).

Суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. Суспільство як соціальна організація характеризує не тільки країни, але також нації, народності, племена. Були часи, коли чітких державних кордонів, що відокремлюють одну країну від іншої, не існувало. Та й країн у звичному нам змісті слова не було, цілі народи і племена досить вільно пересувалися в просторі, освоюючи нові території. Коли процес переселення народів закінчився, стали формуватися держави, з'явилися кордони. Відразу ж виникли і війни: країни і народи, що вважали себе обділеними, почали боротьбу за перекроювання кордонів. Таким чином, історично країни виникли як результат територіального розділу світу, що почався кілька століть назад.

Однак суспільство існувало й у ту далеку епоху, коли не було країн і держав. Стало бути, поняття «суспільство» застосовне до будь-якого періоду в історії людства. Отже, поняття «суспільство», «держава» і «країна» по обсязі можуть збігатися, але вони обов'язково розрізняються по змісту, тому що відбивають різні сторони одного того ж самого. І ці різні сторони вивчаються різними науками — соціологією, правознавством, політологією і географією.

Історично суспільство первинне, держава — вторинна. Держава виникає на визначеній стадії розвитку суспільства, виникає для захисту інтересів громадян.

Держава — найважливіша, але все-таки частина суспільства. Для іншої, недержавної, частини використовується термін цивільне суспільство. Цивільне суспільство охоплює всю сукупність неполітичних відносин. Воно включає сімейні, кривородніні, міжнаціональні, релігійні, економічні, культурні відносини, відносини різних класів і прошарків, демографічний склад суспільства, форми спілкування, людей тощо — усе те, що може реалізовуватися поза державно-політичною сферою.

Однак поняття «цивільне суспільство» має і друге значення, і воно істотно відрізняється від першого. Як соціологічна категорія поняття

«цивільне суспільство» констатує, що є реальність, описувана нею, — сукупність неполітичних відносин. Але як ідеологічне поняття «цивільне суспільство» є деяким ідеалом. В економічному плані цей ідеал означає різноманіття форм власності, ринок, конкуренцію і вільне підприємництво; у духовному — ідейний плюралізм, свободу слова і печаті, незалежність усіх засобів масової інформації, свободу віросповідання. Коротше кажучи, це ідеал демократичного суспільства. Перебудова в середині 80-х років у СРСР і мирна революція 1991 р. в Росії, перехід від соціалізму до капіталізму в нашій країні здійснювалися саме під гаслом твердження цінностей цивільного суспільства. Хоча в реальності, якщо розглядати його як соціологічну категорію, воно ніколи не зникало.

Отже, у понятті «цивільне суспільство» розрізняються два — іноді протиборчих — значення: *соціологічне й ідеологічне*. У першому змісті цивільне суспільство з'явилося раніш держави. Воно було вже в первісних мисливців і збирачів. І тільки 5—6 тис. років тому виникла держава.

Цивільне суспільство як реальність збігається з цивільним суспільством як ідеалом тільки в одному випадку — коли встановлюється правова держава. Воно засновано на верховенстві права в суспільстві, гарантованості і непорушності прав і свобод громадян, взаємної відповідальності громадянина і держави. Члени суспільства добровільно приймають на себе певні обмеження і зобов'язуються підкорятися загальним законам. У правовій державі джерелом законів виступає цивільне суспільство. Воно визначає собою державу, а не навпаки.

Усе мислиме і реальне різноманіття суспільств, що існували колись і існують зараз, соціологи розділяють на визначені типи. Характер типології залежить від *критерію*, чи основної ознаки, покладеної в основу.

Якщо в якості головної ознаки вибирається писемність, то всі суспільства поділяються на *дописемні*, тобто ті що вміють говорити, але не вміють писати, і *писемні*, тобто ті, що володіють алфавітом і фіксують усне мовлення на матеріальних носіях: клинописних таблицях, берестяних грамотах, книгах, газетах чи комп'ютерах. Хоча писемність виникла близько 10 тис. років тому, дотепер деякі племена, загублені в джунглях Амазонки чи в Аравійській пустелі, незнайомі з нею. Народи, що не знають писемності, називають доцивілізовані.

По числу рівнів керування і ступені соціального розшарування суспільства можна поділяти на два класи — прості і складні. У *простих суспільствах* немає керівників і підлеглих, багатих і бідних. Такі первісні племена. У *складних суспільствах* існує кілька рівнів керування, кілька соціальних прошарків населення, розташованих зверху вниз по мірі убавання доходів. Соціальна нерівність, яка виникла стихійно, тепер закріплюється юридично, економічно, релігійно і політично. Поштовх до появи складних суспільств дало зародження самого могутнього соціального інституту — держави. А відбулося це приблизно 6 тис. років тому. Прості суспільства

виникли 40 тис. років тому, вони відносяться до *додержавних утворень*. Таким чином, історичний вік простих суспільств у 4—5 разів перевищує вік складних.

Отже, прості суспільства збігаються з дописьменними. У них немає писемності, складного керування і соціального розшарування. Складні суспільства збігаються з писемними. Тут з'являються писемність, розгалужене керування і соціальна нерівність. У підставі третьої класифікації лежить спосіб добування засобів існування. Найстародавній — полювання і збирання. Первісне суспільство складалося з локальних родинних груп (триб). За часом воно було самим тривалим — існувало десятки тисяч років. Ранній період називають протосуспільством, чи періодом людської череди. На зміну полюванню і збиранню прийшли скотарство й городництво. З землеробством пов'язують зародження держави, міст, класів, писемності — необхідних ознак цивілізації. Вони стали можливими завдяки переходу від кочового до осілого способу життя, від скотарства до землеробства. Землеробську, чи аграрну, цивілізацію 200 років тому перемінила машинна індустрія (промисловість). Наступила ера індустріального суспільства.

У сучасній соціології розрізняють чотири основних підходи до трактування сутності суспільства:

- системний;
- детерміністський;
- функціональний;
- індивідуалістичний.

1. Системний підхід до вивчення суспільства полягає в підході до суспільства як до цілісної, взаємозалежної системи елементів, тобто безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Ці люди, їх зв'язок, взаємодії і відносини носять стійкий характер і відтворюються в історичному процесі, переходячи з покоління в покоління.

Але це не проста сума індивідів з їхніми зв'язками і відносинами, не сумарна, а цілісна система. Тобто на рівні суспільства індивідуальні дії, зв'язки і відносини утворюють нову, системну якість.

Системна якість — це особливий якісний стан, яку не можна розглядати як просту суму елементів. Суспільні відносини і взаємодії носять надіндивідуальний характер. Тобто суспільство - це деяка самостійна субстанція, що стосовно індивідів первинна: кожен індивід, народжуючись, застає визначену структуру зв'язків і відносин, і в процесі соціалізації включається в неї.

Досягається ця цінність, тобто системна якість, за рахунок:

1. Координації – особливого характеру взаємної залежності елементів, що забезпечує збереження цілісної системи.

2. Субординації - підпорядкованості і співпідпорядкованості, що вказують на особливе, специфічне місце, неоднакове значення елементів у цілісній системі.

Висновок: суспільство - це цілісна система з якостями, яких немає в жодного з включених у нього елементів окремо. Вона відносно самостійна по відношенню до її складових елементів, має свій спосіб розвитку.

II. Детерміністський підхід до вивчення суспільства (марксизм) полягає у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між різними сферами суспільного життя. З позицій детерміністів суспільство як цілісна система складається з наступних підсистем (сфер):

економічної, соціальної, політичної, ідеологічної, кожна з яких можна розглядати як самостійну систему. Щоб відрізнити їх від власне соціальної, їх називають соціетальними. Усі вони знаходяться в стані субординації, ієрархії в тім порядку, у якому ми їх перелічили. А це означає, що всі вони залежать і обумовлюються економічною системою, в основі якої лежить визначений характер власності.

Однак детерміністський підхід не зводиться до спрощеного трактування цього взаємозв'язку; він не прагне звести все багатство суспільних відносин до економічної обумовленості; економічна система є головною причиною, що лише «у кінцевому рахунку» визначає розвиток інших систем громадського життя. При цьому підкреслюється і зворотний зв'язок усіх соціетальних систем: кожна наступна система впливає на попередні. Взаємний вплив безпосередньо зв'язаних між собою соціетальних систем носить діалектичний характер.

Таким чином, суспільство — це живий організм, що знаходиться в постійному розвитку визначну роль в якому відіграють виробничі відносини.

III. Функціональний підхід багато в чому доповнює детерміністський. (Спенсер, Мертон, Парсонс — його основоположники). Основні положення функціонального підходу полягають в наступному:

1. Так само, як і в системному підході, суспільство розглядається як цілісний, єдиний організм, що складається з безлічі частин (економічної, політичної, військової, культурної, релігійної тощо), кожна з яких може існувати тільки в рамках цілісності і виконувати конкретні, строго визначені, функції.

2. Функції частин завжди означають задоволення якої-небудь потреби. Усі разом вони спрямовані на підтримку стійкості суспільства і відтворення людського роду.

3. Через те, що кожна з частин виконує тільки їй властиву функцію, у випадку порушення діяльності цієї частини, чим більше функції відрізняються одна від одної, тим сутужніше іншим частинам заповнювати порушені функції.

4. Соціальна система зберігає стабільність тільки при наявності:

а) соціального контролю, елементами якого є політичне керування, моральні норми, релігійні інститути тощо;

б) згоди більшості суспільств із прийнятою в ньому системою цінностей.

Поряд з функціями існують також дисфункції суспільства, що руйнують систему. Одні й ті ж самі елементи можуть бути функціональними стосовно одних і руйнівними щодо інших систем.

Функціоналізм широко використовується в емпіричних наукових дослідженнях, однак має ряд недоліків:

- 1) внеісторичний підхід до вивчення суспільства; тобто суспільство розглядається статично, поза динамікою розвитку;
- 2) нездатність дати опис і аналіз конфліктів, що у край важливо для сучасного суспільства;
- 3) нездатність належним образом відбити в соціальному індивідуальне.

Ці недоліки заповнюються в методі індивідуалізму.

IV. Суть теорії індивідуалізму полягає в тезі, що всьяке соціальне явище може бути пояснене через сукупність індивідуальних дій, (Дж. Хоманс, Дж. Лінд, Г. Блумер і ін.) спонуканням до яких є винагороди, особиста вигода, «справедливе ставлення» тощо.

Найбільш розповсюдженим у сучасній соціології є системний підхід, який ми розглядали спочатку. Однак не слід забувати, що всі ці підходи взаємозалежні і взаємообумовлені.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціологія вивчає суспільство як цілісний соціальний організм, соціальну систему, саме тому в рамках даної науки особлива увага приділяється характеристиці суспільства. Поняття «суспільство» виникло в XVIII ст. і визначалося по-різному в залежності від характеру філософських і соціологічних поглядів різних вчених.

Суспільство - це сукупність людей, яка складалася на протязі історії, з різними формами взаємозв'язку і взаємодії для задоволення своїх потреб, яка характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і самодостатністю, саморегулюванням і саморозвитком. У сучасній соціології розрізняють чотири основних підходи до трактування сутності суспільства: системний, детерміністський, функціональний, індивідуалістичний.

II. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ.

Ключовою проблемою соціології є проблема соціальної структури суспільства.

У широкому змісті слова *соціальна структура суспільства*" це будова суспільства в цілому, тобто система зв'язків між усіма його складовими елементами, це різні види соціальних спільностей і відносини між ними.

Соціальна структура суспільства - це його анатомія, об'єктивно обумовлена диференціація, розподіл на групи людей, що розрізняються станом у системі суспільних відносин, а саме:

а) займають різні місця в системі соціальних нерівностей даного суспільства, у диференціації його населення за основними критеріями: влади, власності, доходу тощо;

б) зв'язані між собою економічними, політичними і культурними відносинами;

с) є суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів даного суспільства.

Чому люди поєднуються в ті чи інші спільності (групи)? Це відбувається тому, що в людському суспільстві люди відрізняються один від одного за безліччю соціальних характеристик: професії, характеру праці, розміру доходу, місцеві проживання і тощо (Це, наприклад, робітники, селяни, вчені тощо). Варто підкреслити, що формально (тобто як, наприклад, у політичні партії) ці люди не об'єднані.. Але вони об'єднані реально, об'єктивно. У соціальні групи (спільності) людей поєднують насамперед соціальні інтереси, які представляють собою реальні причини дій і формуються у членів різних соціальних груп в залежності від їх місця і ролі в суспільному житті. Інтереси в робітника, наприклад, одні, а у вченого – інші; через це вони реально і складають різні соціальні групи, тобто як би неформально роз'єднуються. Соціальний інтерес групи, вироблений у процесі соціальної взаємодії індивідів, які до неї входить ,завжди спрямований на збереження чи зміну її положення в суспільстві.

Виходячи зі сказаного, можна виділити основні види соціальних спільностей (груп), на які «поділяються» люди в суспільстві:

1) соціально-класові (класи, соціальні прошарки, соціальні групи, прошарки, соціальні стани);

2) національні (етнічні);

3) соціально-професійні (трудові колективи);

4) соціально-демографічні (родини);

5) соціально-територіальні (поселенські групи) тощо.

Варто підкреслити, що, визнаючи пріоритет соціально-класової структури суспільства, потрібно враховувати, що в принципі в якості соціальних виступають усі перераховані групи.

Візьмемо, наприклад, соціально-демографічну структуру суспільства, тобто накладення демографічних характеристик – стать, вік і ін. – на соціальні. Здавалося б, чисто біологічні характеристики в дійсності носять у суспільстві і соціальний характер. Так, фактична нерівноправність жінок у житті суспільства (більш низький заробіток, велика завантаженість домашньою працею тощо) виділяє їх в особливу соціальну групу. Те ж можна сказати і про молодь з її специфічними молодіжними соціальними проблемами.

Чи візьмемо соціально-територіальні спільності. Здавалося б, ну яке може бути розходження між робітником чи інженером, що живе на півночі, а не на півдні (стосовно до колишнього Союзу, наприклад). Однак, різні природні

умови, різні пропорції в розвитку господарства тощо ставлять цих людей в різні соціальні умови.

Крім наведеного розподілу існує і безліч інших класифікацій соціальних суспільств (груп). Так, наприклад, за часом існування їх можна розділити на:

- довгострокові – які живуть століття і тисячоліття (етноси, нації тощо);
- короткочасні (які живуть хвилини і години (аудиторія кіно, театру, футбольні болільники тощо)).

По щільності зв'язку між індивідами:

- тісно поєднані організації (родини);
- аморфні, розпливчасті (фанати футболу, наприклад).

Складна сукупність ознак сприяє розподілу всіх соціальних спільностей на два найбільш широкі підкласи:

- масові спільності (квазигрупи), групові спільності (соціальні групи). Для масових спільностей характерні такі *ознаки*:

структурна нерозчленованість, аморфність складу;

відсутність чіткого принципу входження до них;

ситуативний спосіб існування, нестійкість;

різномірність складу, міжгрупова природа, тобто ці спільності розривають класові, етнічні, групові й інші кордони;

внаслідок своєї аморфності, нечіткості вони не в змозі виступати в складі більш широких спільностей, в якості їхніх структурних одиниць.

Типовими представниками масових спільностей є учасники широких політичних, екологічних рухів (наприклад, проти забруднення навколишнього середовища), шанувальники естрадних зірок, члени аматорських асоціацій з інтересами (філателісти) тощо.

У сучасній літературі виділяється безліч типів квазигрупп, серед яких можна назвати наступні:

1. Аудиторія – соціальна спільність людей, об'єднана взаємодією з комунікатором (наприклад, з лектором, із засобами масової інформації тощо.). Характерні риси:

а) практично однобічна взаємодія;

б) слабкий зворотній зв'язок.

2. Натовп – тимчасові збори людей, об'єднаних у замкнутому фізичному просторі спільністю інтересів.

Натовп характеризується:

- сугестивністю;

- анонімністю;

- спонтанністю;

- невразливістю.

Вивчення характеру поведінки натовпу дуже цікаво для соціологів і має величезне практичне значення, у тому числі і для органів правопорядка.

3. Соціальні кола – соціальні спільності, створені з метою обміну інформацією між їхніми членами (болільники, філателісти тощо).

4. Контактні кола – соціальні спільності людей, що постійно зустрічаються на спортивних змаганнях, в чергах, у транспорті тощо).

5. Професійні кола – кола колег.

6. Товариські кола.

7. Статусні соціальні кола – соціальні спільності людей з однаковим чи близьким статусом.

Основною формою соціальних спільностей є соціальні групи – сукупності індивідів, певним чином взаємодіючих один з одним, що усвідомлюють свою приналежність до даної групи і належать до членів цієї групи з погляду інших.

На відміну від масових спільностей соціальні групи характеризуються:

1) стійкою взаємодією, що сприяє міцності і стабільності їхнього існування в просторі і в часі;

2) щодо високим ступенем згуртованості;

3) чітко вираженою однорідністю складу;

4) входженням у більш широкі спільності в якості структурних утворень.

У залежності від щільності, форми існування зв'язків і кількості членів розрізняються великі і малі, первинні і вторинні соціальні групи.

Малі соціальні групи (від 2-х до 15-20 чоловік) є основним об'єктом соціологічних досліджень. Їхніми характерними рисами є:

- нечисленний склад;
- просторова близькість членів;
- тривалість існування;
- спільність групових інтересів, норм і зразків поведінки;
- добровільність вступу в групу;
- неформальний контроль за поведінкою їх членів.

Різновидом малих соціальних груп виступають первинні групи, характерними рисами яких є;

- безпосередній, міжособистісний контакт її членів;
- високий рівень емоційності цього контакту;
- через них індивіди одержують перший досвід соціальної єдності;
- в цих групах відбувається соціалізація індивідів, освоєння ними зразків поведінки, соціальних норм, цінностей і ідеалів;
- такі групи виконують роль первинної сполучної ланки між особистістю і суспільством. Через них людина усвідомлює свою приналежність до соціальних спільностей, за допомогою їх бере участь у житті всього суспільства.

Вторинні групи – це групи, утворені з людей між якими склалися лише незначні емоційні відносини; їх взаємини виникають для досягнення якихось цілей. У цих групах індивідуально неповторні риси особистості не мають значення, а цінується лише уміння виконувати визначені функції.

Основним типом вторинної соціальної групи є велика соціальна група, сформована для досягнення визначених цілей - організація (політична, виробнича, релігійна тощо).

Видне місце в суспільному житті займають етнічні спільності - етнос, що можуть бути представлені різними типами: родом, плем'ям, народністю, нацією. ЕТНОС — це історично сформована на визначеній території стійка

сукупність людей, які притаманні загальні риси і стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень. До ознак, що визначають системні властивості етносу, відносяться також: мова, народна творчість, звичаї, обряди, норми поведінки... Причому, жоден з перерахованих ознак не є неодмінно етнодифференціючим. Тільки в сукупності вони утворюють визначену етнічну культуру.

Від поняття «етнос» варто відрізнити поняття «нація». НАЦІЯ - це історично сформований тип етносу, що представляє собою соціально-економічну цілісність, яка складається зі зв'язаних виробничими відносинами суспільних класів.

Тобто визначальну роль у розвитку нації грають соціально-економічні фактори. Саме тому вона виникає з розвитком капіталістичних відносин, з припиненням періоду феодальної роздробленості. І саме в цьому полягає головна відмінність нації від народності, що передує їй історично.

Формування етносу звичайно відбувається на підставі єдності території й економічного життя. Але в процесі розвитку багато етносів втрачають ці ознаки (напр., укр. діаспори в багатьох країнах світу). Іноді споконвічно немає єдиної території - євреї до 1948 р.

Другою найважливішою умовою формування етносів є спільність мови. Але і цей принцип не має абсолютного значення (наприклад, у США американський етнос складається на підставі різних економічних і політичних процесів. Спільність мови є результатом цього процесу).

Нація й етнос - це не синоніми (наприклад, США: північноамериканська нація на основі багатьох етносів).

Однією з найважливіших проблем у зв'язку із складною соціальною структурою суспільства є проблема стабільності цього суспільства, тому що в ньому постійно йдуть соціальні переміщення як окремих людей, так і цілих соціальних груп.

Зміна індивідом чи соціальною групою соціальної позиції, місця, яке вони займають в соціальній структурі, називається соціальною мобільністю.

Вона буває вертикальна і горизонтальна. *Вертикальна мобільність* - це рух індивідів і соціальних груп «нагору» чи «униз» в системі соціальних позицій.

Горизонтальна мобільність - пересування в рамках того самого соціального рівня (прошарку, класу).

Ці переміщення супроводжуються дуже істотними соціальними наслідками для тих чи інших груп. Тому велике значення приділяється вивченню маргінальних прошарків -прикордонних, проміжних стосовно тих чи інших соціальних спільностей.

Класична модель маргиналафігура мігранта із села в місто в пошуках роботи: ця людина вже не селянин, але ще і не робітник. Очевидні проблеми, що впливають з цього стану.

Дані про соціальну мобільність дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства, його демократичності:

наскільки можливе просування з нижчих категорій у вищі?

Яким шляхом формується правляча еліта суспільства? Чи можливо проникнення в неї з інших соціальних груп? Чим демократичніше суспільство, тим вище ступінь його відкритості, тим більше можливостей для висхідної (тобто просування нагору) мобільності. Чим більше в суспільстві проблем, чим більше виражені кризові явища, тим більше зустрічаємося зі спадною (тобто вниз по «соціальним сходам») мобільністю.

Таке коло проблем, які постають перед соціологами, що досліджують соціальну структуру суспільства.

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ.

Таким чином, суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. *Соціальна структура суспільства* - це його анатомія, об'єктивно обумовлена диференціація, розподіл на групи людей, що розрізняються станом у системі суспільних відносин. Відтак існує низка підстав для класифікації соціальних спільностей. До структури суспільства входять соціальні групи, соціальні інститути, соціальні відносини та ін. Соціальна мобільність – це рух особи в суспільстві, зміна своїх соціальних позицій. Виділяють горизонтальну та вертикальну соціальну мобільність. Вертикальна, в свою чергу, поділяється на висхідну та низхідну, відкриту та закриту.

II. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ, СТРАТИФІКАЦІЇ.

В соціології існує велика безліч концепцій соціальної структури суспільства. Донедавна у вітчизняному суспільствознавстві панувала марксистсько-ленінська теорія, у якій ведуче місце приділялося соціально-класовій структурі суспільства, ядром якої було ленінське вчення про класи. Головною ознакою класу, по Леніну, є відношення до засобів виробництва. Боротьба класів служить рушійною силою суспільного розвитку. У радянському суспільстві виділялося два класи, робітників і селян, за якими були закріплені промислова і сільськогосподарська власність, і соціальний прошарок –інтелігенція, що не мала власності. Основним класом, відповідно до марксизму, був робітничий клас.

Саме поняття "клас", можливо, і підходило для визначення соціального устрою минулих суспільств, коли власник засобів виробництва займався процесом виробництва. Але ця категорія вже "не працює" у сучасному, індустріальному, суспільстві через широке акціонування, а також вимикання основних власників акцій зі сфери керування виробництвом і заміною їх менеджерами. Це означає, що відносини власності виявилися розмиті, втратили свою визначеність.

Тому на зміну поняттю "клас" прийшло інше - страта.(з лат. "strata" - шар). А теорія, що вивчає систему соціальних нерівностей у суспільстві, називається теорією стратифікації.

Стратифікація – це структурування нерівності між різними соціальними прошарками суспільства. За основу нерівності беруться різні ознаки: політичні, економічні, расові, релігійні й ін. Таким чином, суспільство, відповідно до теорії стратифікації, поділяється на різні прошарки на підставі таких ознак, як: доходи, освіта, побут, обсяг влади тощо.

Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації, що поділяється на два основних типи:

Закрита стратифікація - тверді границі страт," заборони" переходу з однієї страти в іншу (класичний приклад — кастова система в Індії);

Відкрита стратифікація — не знає формальних обмежень переходу з однієї страти в іншу (приміром, заборони змішаних шлюбів тощо). Через те, що в первісному суспільстві нерівність була незначною, стратифікація там була майже відсутня. У сучасних складних суспільствах нерівність дуже сильна і вона серйозно "розділяє" людей за рядом підстав (рівень доходу, влада тощо.).

Основи сучасної теорії стратифікації були закладені М.Вебером, що створив теорію про соціальний статус.

Соціальний статус - це місце особистості, яке вона займає в суспільстві відповідно до віку, статі, походження, професії, родинного стану тощо , тобто в системі соціальних відносин.

Соціальний статус може бути;

- природжений, тобто завдяки тим властивостям, що не залежать від індивіда і даються йому від народження (стать, колір шкіри, соціальний стан батьків тощо);

- досяжний, тобто придбаний завдяки особистим успіхам (освіта, кваліфікація тощо).

Теорія про соціальний статус дає відповідь на питання, чому людина попадає у відповідну ("бідну" чи "багату") соціальну групу, але не відповідає на запитання про причини соціальних нерівностей у суспільстві.

Теорія стратифікації тісно пов'язана з теорією соціальних нерівностей, що є невід'ємним атрибутом усіх суспільств.

Отже, відповідно до теорії стратифікації, соціальна нерівність — це *нерівність статусів, що впливає з:*

- здібностей індивідів виконувати ту чи іншу соціальну роль (наприклад, бути компетентним, щоб керувати; мати відповідні знання і навички, щоб бути лікарем, чи юристом тощо);

- і з можливостей, що дозволяють індивіду досягти того чи іншого соціального стану (володіння власністю, капіталом, походження тощо).

Дати єдину сукупність критеріїв належності до якого-небудь прошарку неможливо. Тому у кожному суспільстві виділяють *три стратифікаційні структури: економічну, професійну, політичну.*

Так, наприклад, власник, що володіє великим капіталом (економічна структура), може не володіти ніякою політичною владою і навпаки. Таким чином, стратифікаційна система багатопланова. складається з декількох нашарувань, що можуть не збігатися один з одним.

У сучасній західній соціології використовується 7-класова вертикальна стратифікація:

- 1) вищий клас професіоналів, адміністраторів;
- 2) технічні фахівці середнього рівня;
- 3) комерційний клас;
- 4) дрібна буржуазія;
- 5) техніки і робітники, що здійснюють керівні функції;
- 6) кваліфіковані робітники;
- 7) некваліфіковані робітники.

Профіль соціальної стратифікації, так само як і дані соціальної мобільності, свідчать про ступінь стабільності суспільства: надмірне витягування профілю, його *потоншення*, спроможне призвести до серйозними соціальних катаклізмів, повстань, що гальмують розвиток суспільства. Потовщення (насамперед за рахунок усікання верхівки конуса соціальної піраміди) - явище, що повторюється в історії всіх суспільств. Важливо, щоб воно здійснювалося не за рахунок неконтрольованих стихійних процесів, а шляхом свідомого проведення державної політики.

У соціології є різні методи підходу до рішення питання про сутність, джерела, перспективи розвитку соціальної стратифікації.

Функціональний підхід (Т.Парсонс, ЮДэвід, У.Мур) розглядає стратифікацію як необхідне, неминуче й універсальне явище, зв'язане з різноманіттям функцій, ролей у суспільстві (суспільству необхідні лікарі, робітники, підприємці тощо). *Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп.* Винагорода здійснюється відповідно до ролі. Стратифікація забезпечує ефективне існування суспільства.

Конфліктний підхід (К.Маркс, М.Вебер) розглядає соціальну стратифікацію не як необхідну і неминучу, оскільки вона "впливає" з конфлікту боротьби соціальних груп. Остання ж зумовлена наявністю антагоністичних класів, зв'язаних із ставленням людей до власності. (Це по Марксові, а Вебер виділяє нерівності: майнова і статусна нерівність, влада).

Еволюційний підхід (Герхард, Ленскі) як би синтезує дві попередніх: стратифікація не завжди була необхідною і корисною, на ранніх ступінях розвитку суспільства ієрархії майже не було. Надалі вона з'явилася внаслідок

природних потреб, частково на основі конфлікту. В індустріальному суспільстві нерівність базується на консенсусі цінностей між тими, хто привладі і рядовими членами суспільства.

Розходження в підходах пояснює і наявність різних схем соціальної структури суспільства.

В У к р а ї н і, складні процеси соціальної диференціації почалися з кінця 80-х років. Хоча і раніше суспільство було поляризованим, однак, в умовах державної форми власності ця поляризація була, як би "відкритою", тому що дійсними розпорядниками державної власності були вищі шари партійної, господарської номенклатури.

З розвитком ринкових відносин, початком перебудови процес диференціації придбав "нормальний", закономірний характер.

З огляду на постійно мінливий характер нашого суспільства варто говорити і про постійно мінливу його соціальну структуру, відмирання старих соціальних прошарків, їх трансформації, виникнення нових. Враховуючи це реальна, але все-таки приблизна, соціальна структура сучасного українського суспільства може виглядати так:

- вища політична еліта різної природи(партійна, дипломатична, військова, юридична, господарська, культурна);
- середні шари правлячого апарата (зав. відділами);
- низові працівники апарата керування;
- ведучі господарські керівники об'єднань, підприємств, фірм, банків;
- господарські керівники середнього рангу;
- низове начальство (майстри, бригадири);
- фахівці, службовці;
- робітники різної кваліфікації;
- члени колгоспів;
- кооператори, люди, що живуть за рахунок сімейних фірм і особистих підсобних господарств;
- люди, що живуть за рахунок інших видів індивідуальної трудової діяльності (кустарі);
- пенсіонери, інваліди;
- люди, що живуть за рахунок сезонної зайнятості;
- люди, що живуть за рахунок дрібного бізнесу ("челноки");
- декласовані елементи ("бомжі");
- люди, що знаходяться в місцях покарання тощо.

Безумовно, ця класифікація не повна і знаходиться в процесі постійної зміни.

ВИСНОВКИ ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Виходячи з вищевикладеного, В соціології наявна безліч концепцій соціальної структури суспільства. Одна з них - сучасна теорія стратифікації. Стратифікація – це структурування нерівності між різними соціальними прошарками суспільства. Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації, що поділяється на два основних типи: закрита та відкрита.

Дати єдину сукупність критеріїв належності до якого-небудь прошарку неможливо. Тому у кожному суспільстві виділяють *три стратифікаційні структури*: економічну, професійну, політичну. У соціології є різні методи підходу до рішення питання про сутність, джерела, перспективи розвитку соціальної стратифікації.

В Україні з огляду на постійно мінливий характер нашого суспільства варто говорити і про постійно мінливу його соціальну структуру, відмирання старих соціальних прошарків, їх трансформації, виникнення нових.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Соціологія вивчає суспільство як цілісний соціальний організм, соціальну систему, саме тому в рамках даної науки особлива увага приділяється характеристиці суспільства. Поняття «суспільство» виникло в XVIII ст. і визначалося по-різному в залежності від характеру філософських і соціологічних поглядів різних вчених.

Суспільство - це сукупність людей, яка складалася на протязі історії, з різними формами взаємозв'язку і взаємодії для задоволення своїх потреб, яка характеризується стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і самодостатністю, саморегулюванням і саморозвитком. У сучасній соціології розрізняють чотири основних підходи до трактування сутності суспільства: системний, детерміністський, функціональний, індивідуалістичний. Суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. *Соціальна структура суспільства* - це його анатомія, об'єктивно обумовлена диференціація, розподіл на групи людей, що розрізняються станом у системі суспільних відносин. Відтак існує низка підстав для класифікації соціальних спільностей.

В соціології наявна безліч концепцій соціальної структури суспільства. Одна з них - сучасна теорія стратифікації. Стратифікація – це структурування нерівності між різними соціальними прошарками суспільства. Кожне суспільство має свою систему соціальної стратифікації, що поділяється на два основних типи: закрита та відкрита.

Дати єдину сукупність критеріїв належності до якого-небудь прошарку неможливо. Тому у кожному суспільстві виділяють *три стратифікаційні структури*: економічну, професійну, політичну. У соціології є різні методи підходу до рішення питання про сутність, джерела, перспективи розвитку соціальної стратифікації.

В Україні з огляду на постійно мінливий характер нашого суспільства варто говорити і про постійно мінливу його соціальну структуру, відмирання старих соціальних прошарків, їх трансформації, виникнення нових.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Суспільство як соціальна система.
2. Соціальна структура суспільства.
3. Соціальні групи.
4. Соціальна мобільність.
5. Проблеми соціальної стратифікації.

ТЕМА №3:
«СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ»

(2 години)

ПЛАН

Вступ

1. Соціальне життя суспільства і соціальна взаємодія.
2. Соціальні відносини як форма прояву соціальних взаємодій.
3. Соціальна політика, її сутність і функції.
4. Проблема соціальної справедливості і соціальних гарантій.

Висновки

Список рекомендованої літератури

- 31.Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
- 32.Головатий М.Ф.Соціологія молоді. – К., 2006.
- 33.Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
- 34.Димитрова Л.М. Соціологія управління та організацій. – К. 2005.
- 35.Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
- 36.Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
- 37.Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
- 38.Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
- 39.Спеціальні та галузеві соціології. –К., 2008.
- 40.Тюптя Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Ознайомити студентів з сутністю соціального життя, соціальних зв'язків, соціальних відносин; сформулювати уявлення про соціальну політику та її основний принцип – принцип справедливості.

ВСТУП

У процесі постійної взаємодії між соціальними групами, спільностями виникають специфічні соціальні відносини, насамперед відносини рівності і нерівності. Соціальна політика - це діяльність визначених соціальних груп-суб'єктів соціальної політики - по встановленню і регулюванню в суспільстві визначеної системи соціальних відносин (а саме: соціальних нерівностей) для максимально повного задоволення потреб саме цих груп і стимулювання соціальної, економічної, трудової активності інших соціальних груп.

Задачі лекції: з'ясувати сутність соціального життя суспільства та соціальних зв'язків, їх види та найважливішу форму – соціальні відносини; означити необхідність проведення справедливої соціальної політики, що передбачає соціальний захист та соціальні гарантії.

Ключові поняття: “соціальні стосунки”, “соціальне життя суспільства”, “рівень життя”, “стиль життя”, “якість життя”, “соціальні гарантії”, “соціальний захист”, “соціальна політика”, “соціальна сфера”.

I. СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА І СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ.

У процесі постійної взаємодії між соціальними групами, спільностями виникають специфічні соціальні відносини, насамперед відносини рівності і нерівності. Яким чином вони регулюються, який вплив мають на життя суспільства, що собою представляють?

Життєдіяльність суспільства, функціонування і розвиток його різних сторін являють собою соціальне життя суспільства. Причому, варто відрізнити це поняття, яке включає такі категорії як "економічне життя", "політичне життя", "культурне життя", "соціальне життя", що відбивають різноманіття прояву громадського життя в різних сферах життя суспільства, від розуміння соціального життя в широкому змісті слова, тобто з відокремлення всього громадського життя від біологічного.

Соціальне життя суспільства складне за своєю структурою, різноманітне і неоднорідне. В зв'язку з цим виділяють наступні поняття, що характеризують соціальне життя суспільства.

Спосіб життя - форми людської (групової і індивідуальної) життєдіяльності, типові для історично конкретних соціальних відносин. Визначений тип життя, що об'єктивно складається усередині даного суспільства чи відповідної соціальної групи.

Стиль життя - визначений тип пов'язаний індивіда чи групи людей, що фіксує стійкі, відтворювані риси, манери, звички, смаки, схильності.

Рівень життя - поняття, що характеризує ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб людей (кількість і якість споживчих послуг, забезпечення потреби в їжі тощо.).

Якість життя - поняття, що виділяє і конкретизує (за допомогою зіставлення з рівнем життя) якісну сторону задоволення матеріальних і культурних потреб, іншими словами, задоволеність людей рівнем життя.

Головною особливістю соціального життя є його спільний характер, обумовлений взаємодією індивідів, соціальних груп в рамках відповідних соціальних інститутів. Таким чином, безпосередні "рамки" соціального життя це соціальна взаємодія, соціальні зв'язки, що складаються між індивідами і групами.

Соціальний зв'язок - це соціальна дія, що виражає залежність і сумісність людей чи груп.

Соціальні зв'язки мають об'єктивний характер, визначаються соціальними умовами, в яких живуть індивіди. Соціальні зв'язки бувають: взаємодії, відносин, контролю і тощо.

Соціальна взаємодія - це система взаємообумовлених соціальних дій, при якій дії одного суб'єкта, індивіда, одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціологи розрізняють кілька видів соціальних взаємодій:

- 1) по кількості суб'єктів взаємодії:
    - взаємодія двох людей один з одним;
    - одного і багатьох;
    - багатьох і багатьох;
  - 2) по характеру взаємин суб'єктів взаємодії:
    - однобічні і двосторонні;
    - солідарні (згодні) і антагоністичні (ворожі);
  - 3) по своїй тривалості:
    - короткочасні і довгострокові;
  - 4) по наявності (відсутності) організованості:
    - організовані і неорганізовані;
  - 5) по свідомості взаємодії:
    - усвідомлені і несвідомі;
  - 6) по "матеріальності" обміну:
    - інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) і вольові,
- Взаємодії приводять до становлення нових соціальних відносин.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціальне життя суспільства складне за своєю структурою, різноманітне і неоднорідне. В зв'язку з цим виділяють наступні поняття, що його характеризують: спосіб життя, стиль життя, рівень життя, якість життя.

II. СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЯК ФОРМА ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНИХ ВЗАЄМОДІЙ.

Найважливішою формою прояву соціальних взаємодій є соціальні відносини, що відрізняються:

- тривалістю
  - стійкістю
  - системністю
  - постійним відновленням
  - широтою соціальних зв'язків.
- } взаємодій

Соціальні відносини - це відносини між групами людей (соціальними спільнотами), що займають різний соціальний стан у суспільстві, що приймають неоднакову участь в його соціальному, економічному, політичному і духовному житті, різняться рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання.

Отже, соціальні відносини - це відносини подібності і розходження, рівності і нерівності, панування і підпорядкування, що існують між людьми і групами людей.

Аналізуючи соціальну структуру суспільства, можна прийти до висновку, що ядром соціальних відносин є відносини рівності і нерівності. Причому, відносини нерівності виступають ведучими, тому що:

- відмінності між людьми закладені вже природою, деякі з них властиві їм від народження: етнічна приналежність, статеві і вікові особливості, фізичні й інтелектуальні можливості;
- відмінності між людьми виникають у зв'язку з "професійними ролями", що ними виконуються;
- розходження між людьми обумовлені елементами "володіння" (власністю, товарами, привілеями й ін.) .

У визначених ситуаціях відносини нерівності переходять у відносини соціальної рівності (наприклад, коли мова йде про необхідність справедливого стимулювання за рівноцінну роботу, виконану індивідами, колективами).

Причому, весь досвід соціалізму, функціонування "планової" економіки в нашій країні підтвердив, що відносини нерівності є найбільш ефективними в соціальному плані, тому що саме вони стимулюють трудову й іншу діяльність індивідів, груп; Прагнення ж до зрівняльності дає зворотний результат.

Отже, характеризуючи відносини соціальної нерівності, ми робимо висновок, що вони:

- об'єктивні;
- справедливі;
- ефективні;
- є ведучими в системі соціальних відносин.

Тільки при цьому не слід забувати, що мова йде про відносини соціальної, а не цивільної нерівності.

Для всебічного розуміння явища соціальної нерівності необхідно порівняти його з поняттям економічної нерівності.

Сутність соціальної нерівності полягає в неоднаковому доступі різних категорій населення до соціально вагомих благ, дефіцитним ресурсам, ліквідним цінностям.

Сутність економічної нерівності полягає в тому, що меншість населення завжди володіє більшістю національного багатства.

Іншими словами, найвищі доходи одержує найменша частина населення. Аналізом понять "бідність" і "багатство" займається економічна теорія. Однак для вивчення соціальної нерівності вони також становлять визначений інтерес. Справа в тому, що бідні не є економічно самостійною категорією, тому що нездатні забезпечити матеріальне благополуччя родини, без допомоги держави (дотацій, грошової допомоги тощо). Точне визначення границь бідності дуже важливе з практичної точки зору: від нього залежить розмір соціальної допомоги яку повинен надавати уряд. Якщо бідних занадто багато, то витрати держави сильно зростають, що негайно позначається на добробуті інших прошарків населення. Часто представники цих прошарків заявляють, що бідні живуть за їхній рахунок. Чим заможніша країна, тим уважніше відносяться до проблеми бідності і рішучіше з нею борються.

При аналізі соціальних відносин соціологи виділяють різні їх види:

- за обсягом владних повноважень:

- а) відносини по горизонталі;
- б) відносини по вертикалі;

- за ступінню регламентованості:

- а) формальні (офіційно оформлені);
- б) неформальні;

- за способом спілкування індивідів:

- а) безособистісні, опосередковані;
- б) міжособистісні, безпосередні.

- за суб'єктами діяльності:

- а) міжорганізаційні;
- б) внутрішньо організаційні;

- за рівнем справедливості:

- а) справедливі;
- б) несправедливі і тощо.

Таким чином, наявність у суспільстві соціальної стратифікації, соціальних відносин, основою яких є відносини рівності і нерівності, панування і підпорядкування, припускає необхідність постійного й ефективного соціального регулювання цих відносин. Якщо цього не робити, то можна припустити, що у "бідних" буде постійно виникати спокуса експропріювати майно "багатих" і, навпаки, останні будуть намагатися не платити першим заробітну плату.

Однак, очевидно й інше: соціальні групи, що виступають в якості суб'єктів соціальної політики (тобто в руках яких зосереджена економічна і політична влада), аж ніяк не можуть і не будуть регулювати подібні соціальні відносини "нейтрально", не з огляду на свої інтереси.

Проблема бідності має особливе значення для кримінології. З часу зародження кримінології вважалося, що головними причинами злочинності є бідність і неучтво мас. Тобто підвищення матеріального добробуту населення повинне знижувати злочинність. Але аналіз статистичних даних по розвинутих капіталістичних країнах за останні 50 років показав, що не відбувається навпаки:

Добробут поширювався і прогресував одночасно з епідемією убивств. Причому, у Франції, наприклад, у більш бідних департаментах країни злочинність нижче, ніж у багатих.

Пояснити цей парадокс рівнобіжного росту добробуту і злочинності спробував американський соціолог і кримінолог Мертон у своїй теорії аномії, розглядаючи її як стан дезорганізації суспільства і деморалізації особистості.

Джерела злочинності Мертон бачить у протириччі між культурою і соціальною структурою суспільства.

У традиційних (старих) суспільствах соціальна структура більш тверда, диференційована. Але там немає спільних ідеалів (граф і повинний жити в палаці, а селянин - у хатині).

Коли ж декларуються демократичні соціальні ідеали (рівності) і існує загальна для всього населення мета (матеріальний успіх), то навіть менші

структурні обмеження викликають аномію і здатність до злочинного поведіння.

Тобто мотивуючу роль для злочинності грає не рівень бідності, а несприятливе співвідношення між зростаючими потребами і реальними засобами їхнього задоволення (одному не вистачає на харчування, іншому - на дороге шампанське й автомобілі). Тобто міняється структура злочинності: від крадіжки булки на ринку —> до підробки векселів і ухиленню від сплати податків.

У такий спосіб зростання матеріального добробуту суспільства завжди буде відставати від зростання потреб його членів; тобто зростання добробуту веде не до зниження злочинності, а до зміни її форми.

Усе вище перелічене, є сферою діяльності соціальної політики.

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

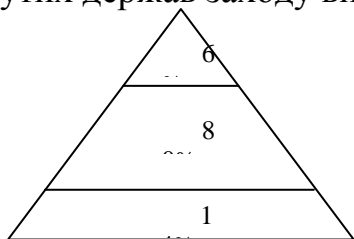
Таким чином, головною особливістю соціального життя є його спільний характер, обумовлений взаємодією індивідів, соціальних груп в рамках відповідних соціальних інститутів. Найважливішою формою прояву соціальних взаємодій є **соціальні відносини** - відносини між групами людей (соціальними спільнотами), що займають різний соціальний стан у суспільстві, що приймають неоднакову участь в його соціальному, економічному, політичному і духовному житті, різняться рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. При аналізі соціальних відносин соціологи виділяють різні їх види: за обсягом владних повноважень, за ступенем регламентованості, за способом спілкування індивідів тощо.

III. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА, ЇЇ СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ.

Соціальна політика - це діяльність визначених соціальних груп-суб'єктів соціальної політики - по встановленню і регулюванню в суспільстві визначеної системи соціальних відносин (а саме: соціальних нерівностей) для максимально повного задоволення потреб саме цих груп і стимулювання соціальної, економічної, трудової активності інших соціальних груп.

Таким чином, суть соціальної політики складається в підтримці стабільності ієрархічної структури суспільства, що залежить від питомої ваги і ролі середнього класу. Займаючи проміжне положення між багатими і бідними, середні прошарки грають сполучну роль, тому що виступають в якості демпфера, тобто знижують розгоряння протиріч між двома полюсами соціальної ієрархії. Чим більше середній клас, тим більше в нього шансів впливати на соціальну політику держави. Це видно з розвитку країн заходу: напруженість у суспільстві гаситься не стільки силою репресій, скільки нейтральною позицією середнього класу, задоволеного своїм становищем, впевненого у своєму майбутньому. А він складає в розвинутих країнах понад 80% населення (6% - багатих; 14% - бідних) . Демонструючи нижчим прошаркам зразки своєї діяльності і життєвого побуту, цілком досяжні за певних умов, вони стимулюють розвиток нижчого класу до дії, а не до бунта (згадайте про

"потовщення профілю" соціальної стратифікації). Соціальна піраміда розвинутих держав заходу виглядає в такий спосіб:

Як бачимо, вона досить стійка.

У той же час в Україні це співвідношення виглядає зовсім інакше:

- 3% - багаті;
- 17% - середній клас;
- 80% - бідні.

Тому створення середнього класу - головна задача соціальної політики в Україні.

Для аналізу соціальної політики необхідне ознайомлення з низкою основних категорій по даній проблемі.

Соціальна сфера - матеріальні умови в невиробничій діяльності людей, в рамках якої забезпечується життєдіяльність індивідів, соціальних груп, тобто побут, житло, медицина, торгівля, транспорт, система освіти тощо.

Звідси, соціальна політика - це діяльність по розвитку соціальної сфери, по задоволенню і гармонізації соціальних потреб особистостей і соціальних груп.

Соціальне керування - це свідомий, цілеспрямований вплив на соціальну систему, соціальні відносини, процеси з метою їхнього регулювання, приведення напрямку і темпів їхнього розвитку відповідно до дії об'єктивних соціальних законів.

Реалізується соціальна політика через систему соціальних інститутів. Ціль соціальної політики - соціальний прогрес, виражений ступенем задоволення матеріальних і духовних потреб людини (вона прагне до ефективного використання економічних досягнень). З іншого боку, вона сприяє збільшенню матеріальних багатств, тому що високий рівень життя впливає на зростання продуктивності праці і ділову активність населення.

Функції соціальної політики:

- 1) захисна - забезпечення прожиткового мінімуму людини. Він обумовлений рівнем розвитку виробництва і зв'язаний з існуючими в суспільстві уявленнями про належні умови життя;
- 2) стабілізуюча - створення і підтримка соціальної і політичної стійкості суспільства;
- 3) виховна - виявлення потреб, їхнє формування з метою підйому соціально-культурного рівня особистості і суспільства.

ВИСНОВКИ ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Можна зробити **висновок**, що наявність у суспільстві соціальної стратифікації, соціальних відносин, основою яких є відносини рівності і нерівності, панування і підпорядкування, припускає необхідність постійного й

ефективного соціального регулювання цих відносин. Це є сферою діяльності соціальної політики. **Соціальна політика** - це діяльність визначених соціальних груп-суб'єктів соціальної політики - по встановленню і регулюванню в суспільстві визначеної системи соціальних відносин (а саме: соціальних нерівностей) для максимально повного задоволення потреб саме цих груп і стимулювання соціальної, економічної, трудової активності інших соціальних груп.

IV. ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ І СОЦІАЛЬНИХ ГАРАНТІЙ.

При аналізі поняття соціальної політики варто зупинитися на характеристиці її принципів. До них можна віднести такі принципи:

1) Комплексність і цілісність. При розробці соціальної політики потрібно займатися не тільки вже виявленими потребами, але і з метою прискорення соціального розвитку необхідно піклуватися про потреби, що знаходяться в схованому стані, виявляючи їх. Це необхідно тому, що потреби формуються динамічно й увесь час ростуть. Причому, варто орієнтуватися на зростання потреб не тільки в своїй, але й в сусідніх країнах теж. Таким чином, оскільки відбувається постійний процес перетворення схованих потреб у реальні, при розробці соціальної політики треба виходити не стільки зі статичного стану потреб у даний момент, скільки з передбачуваного їхнього обсягу і бажаного ступеня їхнього задоволення наприкінці передбачуваного терміну.

2) Принцип соціальної справедливості, що одночасно можна розглядати і як мету і як засіб соціальної політики. Причому, його ні в якому разі не можна ототожнювати з рівністю. (Ще Платон і Аристотель вважали справедливим саме нерівність, оскільки люди відрізняються між собою саме соціальною нерівністю, яка виступає як об'єктивна, справедлива характеристика соціальних відносин).

Соціальну справедливість необхідно розглядати також як категорію суспільної свідомості. Тут мається на увазі та обставина, що розуміння соціальної справедливості включає і соціально-моральну оцінку індивідами, соціальними групами ступеня відповідності (чи невідповідності) їхньої ролі, внеску в розвиток суспільства тому, яке становище вони займають у цьому суспільстві, які мають доходи, права і тощо.

Отже, соціальна справедливість - один з найважливіших видів соціальних відносин, що встановлюють ту міру нерівності і рівності в суспільстві, яка відповідає, з одного боку, справедливому (тобто обумовленому трудовим чи іншим внеском) розподілу доходів і інших засобів стимулювання індивідів, соціальних груп за результатами їхньої діяльності і, з іншого боку, - прийнятим у суспільстві соціально - економічним, політичним і іншим цінностям, ідеалам.

Виходячи з цього, принцип "від кожного по здібностях, кожному по праці" - основний для визначення соціальної справедливості. Якщо добробут одного вище добробуту іншого і є результатом таланта, плідної праці - це справедливо. «Зрівняльність» - вища несправедливість, яка нанесла багато шкоди нашому суспільству за роки соціалізму.

Основні категорії, які використовують для трактування соціальної справедливості – «соціальні гарантії» і «соціальний захист».

Соціальні гарантії - це система соціальних, економічних і правових засобів, що забезпечують гарантованість найважливіших умов життєдіяльності людей, реалізацію їхніх інтересів.

Обсяг і інтенсивність реалізації соціальних гарантій залежить від:

- 1) наявності в суспільстві відповідних товарів і послуг, покликаних задовольняти відповідні потреби;
- 2) від специфіки соціальної політики, прийнятих в суспільстві критеріїв соціальної справедливості (наприклад, в ринковому суспільстві практично неможливо забезпечити усім право на працю).

Соціальний захист (для нашої держави) - система мір, що забезпечує в умовах переходу до ринку достатній, а в рамках ринкової економіки гідний рівень життя населення.

Варто враховувати, що поняття соціальної справедливості в принципі відносно. Протягом людської історії панували різні погляди на рішення проблеми справедливості.

І сьогодні серед представників різних соціальних груп (робітників, учителів, підприємців і ін.), чи різних політичних партій (комуністів, соціалістів, демократів і тощо) панують зовсім різні уявлення про те, що є справедливим, а що ні.

Соціальна політика реалізується в чотирьох основних типах:

- консервативному;
- ліберальному;
- соціалістичному;
- соціал-демократичному.

I. Основні риси соціальної політики консервативного типу:

- ліквідація чи зменшення ролі держави в регулюванні економічної і соціальної сфери;
- скорочення соціальних програм;
- заохочення діяльності недержавних організацій соціального забезпечення і захисту (фонди, страхові компанії і тощо.)

II. Основні риси соціальної політики ліберального типу:

- помірне втручання держави в соціальну сферу;
- регулювання споживчого попиту;
- розширення сфери дії трудового права;
- розширення системи соціального страхування;
- регулювання ринку праці;
- активна і динамічна політика доходів.

III. Основні риси соціальної політики соціалістичного типу:

- монополія держави в реалізації соціальної політики і соціальної захищеності (звідси і проблеми, тому що держава просто не в змозі все охопити).

IV. Основні риси соціальної політики соціал-демократичного типу:

- дуже близький до політики лібералів. Різниця полягає лише у визначенні цілей: ліберали проводять свою політику "з метою протистояння соціалізму", а соціал-демократи - "з метою руху до демократичного соціалізму".

З урахуванням тієї обставини, що Україна вибрала (судячи з прийнятої Конституції) шлях ліберально-демократичного, соціал-демократичного розвитку (це названо: "соціальна держава"), визначимо принцип ліберально-демократичного підходу до справедливості:

- рівні цивільні права для всіх, тобто неможливість дискримінації людей різних рас, національностей, статі тощо;

- справедлива оплата праці за єдиним принципом, що припускає не тільки неможливість різної оплати однакової роботи, але і зіставлення "вартості" робіт з урахуванням їх складності, необхідного рівня освіти і кваліфікації виконавців.

- забезпечення соціального захисту для незаможних і необхідних соціальних гарантій для всіх членів суспільства (у житлі, медичному і побутовому обслуговуванні, освіті й ін.) з врахуванням того, що подальший добробут людини залежить уже від його власних зусиль.

ВИСНОВКИ ПО ЧЕТВЕРТОМУ ПИТАННЮ

Отже, одним із принципів соціальної політики є принцип соціальної справедливості. Основні категорії, що використовують для трактування соціальної справедливості – «соціальні гарантії» і «соціальний захист».

Ефективна соціальна політика є могутнім засобом активізації трудової діяльності, розвитку особистості, стабілізації соціально-політичного і духовного життя суспільства.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Соціальне життя суспільства складне за своєю структурою, різноманітне і неоднорідне. В зв'язку з цим виділяють наступні поняття, що характеризують соціальне життя суспільства: спосіб життя, стиль життя, рівень життя, якість життя.

Головною особливістю соціального життя є його спільний характер, обумовлений взаємодією індивідів, соціальних груп в рамках відповідних соціальних інститутів. Найважливішою формою прояву соціальних взаємодій є **соціальні відносини** - відносини між групами людей (соціальними спільностями), що займають різний соціальний стан у суспільстві, що приймають неоднакову участь в його соціальному, економічному, політичному і духовному житті, різняться рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. При аналізі соціальних відносин соціологи виділяють різні їх види: за обсягом владних повноважень, за ступенем регламентованості, за способом спілкування індивідів тощо.

Наявність у суспільстві соціальної стратифікації, соціальних відносин, основою яких є відносини рівності і нерівності, панування і підпорядкування, припускає необхідність постійного й ефективного соціального регулювання цих відносин. Це є сферою діяльності соціальної політики. **Соціальна політика** -

це діяльність визначених соціальних груп-суб'єктів соціальної політики - по встановленню і регулюванню в суспільстві визначеної системи соціальних відносин (а саме: соціальних нерівностей) для максимально повного задоволення потреб саме цих груп і стимулювання соціальної, економічної, трудової активності інших соціальних груп.

Одним із принципів соціальної політики є принцип соціальної справедливості. Основні категорії, що використовують для трактування соціальної справедливості – «соціальні гарантії» і «соціальний захист».

Отже, ефективна соціальна політика є могутнім засобом активізації трудової діяльності, розвитку особистості, стабілізації соціально-політичного та духовного життя суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

- 1. Соціальне життя суспільства і соціальна взаємодія.*
- 2. Соціальні відносини як форма прояву соціальних взаємодій.*
- 3. Сутність соціальної політики.*
- 4. Функції соціальної політики.*
- 5. Проблема соціальної справедливості.*
- 6. Проблема соціальних гарантій.*

ТЕМА № 4:
«СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ, СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СПІЛЬНОТИ»

(2 години)

П Л А Н

Вступ

1. Соціальні інститути як форми організації спільної діяльності людей.
2. Соціальна організація: сутність, види.
3. Родина, як найважливіший соціальний інститут.
4. Освіта як соціальний інститут.

Висновки

Список рекомендованої літератури

41. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
42. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота. – К., 2006.
43. Головатий М.Ф. Соціологія молоді. – К., 2006.
44. Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
45. Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
46. Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
47. Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
48. Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
49. Танчин І.З. Соціологія - К., 2006.
50. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Знайти студентів з проблемою соціальних інститутів, процесами інституціоналізації, сутністю та видами соціальних організацій; сформулювати уявлення про такі соціальні інститути, як родина та освіта.

ВСТУП

Соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їхніх елементів, певною мінливістю їхніх функцій. Що ж це за системи? Які їхні основні елементи? Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведінку людей і інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє в русло їхні певні прагнення, установлює засоби задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в рамках тієї чи іншої соціальної спільноти і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів ще не забезпечує функціонування соціального інституту.

Задачі лекції: з'ясувати сутність соціальних інститутів, їх види, варіанти розвитку, порядок взаємодії із соціальним середовищем, розглянути підходи різних шкіл до класифікації функцій соціальних інститутів; дати уявлення про соціальну організацію; охарактеризувати такі найважливіші соціальні інститути як родина та освіта.

Ключові поняття: “соціальні інститути”, “соціальне функціонування”, “дисфункції соціальних інститутів”, “втрата деперсоналізації”, “сім’я”, “шлюб”, “право”, “освіта”.

I. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ.

Соціальні інститути (від лат. institutum – установа) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей. Термін «соц. інститути» вживається в найрізноманітніших значеннях: інститут родини, інститут освіти, охорони здоров'я, інститут держави, інститут права тощо. Саме поняття «соціальний інститут» запозичене з юридичної науки, де воно означає сукупність норм, що регулюють соціально-правові відносини, наприклад, інститут шлюбу, спадкування тощо). Серед соціологів немає повної згоди в розумінні цього терміна. Деякі вчені застосовують його тільки стосовно великомасштабних організацій (наприклад, до комітетів, об'єднань тощо), використовуючи для малих організацій термін “група”, “асоціація”. Але насправді, між поняттям «інститут» і «група» існує істотне внутрішнє розходження. Якщо група – це сукупність взаємодіючих індивідів, то інститут, є системою соціальних зв'язків і сукупністю соціальних норм, що існують у певній області людської діяльності, тобто реалізованих на практиці.

Виходячи з цього, можна сказати, що в соціології поняття «соціальний інститут» вживається в двох значеннях. По-перше, їм означають сукупність облич, установ і ін., що забезпечені певними матеріальними засобами, виконують конкретні соціальні функції (зовнішня сторона). Так, наприклад, юстиція, як соціальний інститут, зовні є сукупність осіб (прокурори, судді, адвокати й ін.), установ (прокуратури, суди й ін.), матеріальних засобів. По-друге, (змістовна сторона), під соціальним інститутом розуміють специфічні механізми соціальної регуляції, за допомогою яких здійснюється контроль за поведінкою індивідів, груп за допомогою застосування спеціальних правил, принципів, норм, установок - у цілому системи соціального контролю.

Так, у нашому прикладі з юстицією як соціальним інститутом зазначені стандарти поведінки втілюються в соціальних ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката тощо).

Незважаючи на те, що інститути і соціальні групи – різні наукові поняття, вони невіддільні один від одного. Наявність того чи іншого інституту визначається, у кінцевому рахунку, потребою людей: саме між людьми здійснюються вироблені взаємозв'язки; саме люди використовують ті чи інші норми на практиці. Саме люди за допомогою інституціональних норм організують себе в групи й асоціації. Таким чином, у кожен інститут входить

багато груп і асоціацій, що визначають інституціональну поведінку. Наприклад, *інститут родини* - це сукупність певних зв'язків, норм і ролей, що на практиці виявляються в діяльності окремих малих груп (конкретних родин). Інститут освіти реалізується через колективи шкіл і ін. навчальних закладів, тобто через певні соціальні групи. Церква вважається інститутом, а парафіяни окремої церкви - асоціацією. Отже, інститути і соціальні групи, а також асоціації взаємозалежні, і не можна цілком відокремлювати одне від одного дані поняття і вивчати їх роздільно.

Соціальний інститут – явище історичне. Будь-який соціальний інститут виникає і функціонує, виконуючи ту чи іншу соціальну потребу. Якщо така потреба стає незначною чи зовсім зникає, то існування інституту виявляється безглуздим, гальмуючим громадське життя. Такий інститут у силу інерції соціальних зв'язків якийсь час ще може функціонувати як данина традиції, але в більшості випадків його життя досить швидко припиняється.

Отже, *інститут* – це своєрідна форма людської діяльності, заснована на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролі за їхнім виконанням. Інституціональна діяльність здійснюється людьми, організованими в групи чи асоціації, де проведено поділ на статуси і ролі відповідно до потреб даної соціальної групи чи суспільства в цілому. Інститути, таким чином, підтримують соціальні структури і порядок у суспільстві.

Одним з перших дав розгорнуте визначення соціальних інститутів Торстейн Веблен. Хоча його книга «Теорія дозвольного класу» з'явилася в 1899 р., багато які її положення не застаріли дотепер. Веблен розглядав еволюцію суспільства як процес природного добору соціальних інститутів, що по своїй природі представляють звичні способи реагування на стимули, які створюються зовнішніми змінами. Так наприклад, на зорі історії в людській череді панували проміскуїтет – безладні статеві стосунки, що грозили людському роду генетичним виродженням. Поступово їх стали обмежувати заборонами. Перша заборона – заборона кровозмішення, яка не дозволяла статеві стосунки між кровними родичами. Власне кажучи, це перший і найважливіший в історії вид соціальних норм. Так у людей зародився, може бути, самий ранній соціальний інститут – інститут родини і шлюбу. Передавані з покоління в покоління норми сімейної і шлюбної поведінки ставали колективною звичкою, звичаєм, традицією; зловмисників (девіантів) очікувало суворе покарання (санкції). Таким чином, відбувалося закріплення у виді закону чи соціальної норми практики суспільних відносин. Такий процес упорядкування, формалізації і стандартизації, суспільних зв'язків і відносин, називається інституалізацією.

Институалізація – це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, що очікується, моделюється, регулюється. Так, передінституціональна фаза суспільного руху характерна спонтанними протестами і виступами, частим зсувом лідерів тощо. З появою інституціональних моментів у суспільному русі починається формування

певних правил і норм поведінки, поділюваних більшістю його послідовників: призначаються місця збору, обираються лідери, закріплюються соціальні ролі тощо. З'являються передумови для організованих спільних дій. У підсумку суспільний рух більшою чи меншою мірою інституціоналізується.

Процес інституціоналізації, тобто утворення соціального інституту, складається з декількох послідовних етапів:

1. виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій (так, інститут родини задовольняє потребу у відтворенні людського роду і вихованні дітей, реалізує стосунки між статями, поколіннями тощо. Інститут вищої освіти забезпечує підготовку робочої сили, дає можливість людині розвинути свої здібності для того, щоб реалізувати їх у наступній діяльності і забезпечувати своє існування тощо.);
2. формування загальних цілей;
3. поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;
4. поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами;
5. інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
6. установа системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їхнього застосування в окремих випадках;
7. створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Отже, фіналом процесу інституціоналізації можна вважати створення відповідно до норм і правил чіткої статусно-рольової структури, соціально схваленої більшістю учасників цього соціального процесу. Без інституціоналізації, без соціальних інститутів жодне сучасне суспільство існувати не може. Саме тому безладні сварки і бійки перетворюються у високоформалізовані спортивні двобої; допитливість, бажання вивчати істину – у упорядковані наукові дослідження; безладне статеве життя – у міцну родину. Інститути, таким чином, є засобом і символом порядку й організованості в суспільстві.

Як видно з перерахованих вище умов, соціальний інститут утворює на основі соціальних зв'язків, взаємодій і відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп і інших спільностей.

Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб і їхніх взаємодій. Соціальні інститути носять надіндивідуальний характер, мають, свою власну системну якість.

Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю

структури, інтегрованістю їхніх елементів, певною мінливістю їхніх функцій. Що ж це за системи? Які їхні основні елементи? Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведінку людей і інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє в русло їхні певні прагнення, установлює засоби задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в рамках тієї чи іншої соціальної спільності і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів ще не забезпечує функціонування соціального інституту. Для того, щоб він працював, необхідно, щоб вони стали надбанням внутрішнього світу особистості, були інтеріоризовані ними в процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Інтеріоризація індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на основі системи потреб особистості ціннісних орієнтацій і чекань є найважливішим елементом інституціоналізації.

З усього вищевказаного можна зробити такий висновок:

Соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально значимі функції, які забезпечують спільне досягнення цілі, на основі виконуваних членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як певних різновидів соціальної системи. Ці функції дуже різноманітні. Найбільш повну класифікацію представила так називана «інституціональна школа», представники якої (С.Ліже, Д.Ландберг і ін.) виділили чотири основні функції соціальних інститутів:

1. Відтворення членів суспільства. Головним інститутом, що виконує цю функцію, є родина, але до неї причетні й інші соціальні інститути, такі, як держава.
2. Соціалізація - передача індивідами встановлених у даному суспільстві зразків поведінки і способів діяльності – інститути родини, освіти, релігії й ін.
3. Виробництво і розподіл. Забезпечуються економіко-соціальними інститутами керування і контролю (органи влади).
4. Керування і контролю. Здійснюються через систему соціальних норм і розпоряджень, що реалізують відповідні типи поведінки: моральні і правові норми, звичаї, адміністративні рішення тощо. Соціальні інститути керують поведінкою індивіда через систему заохочень і санкцій.

Однак не менш справедливі в класифікації функцій соціальних інститутів і інші школи. Можлива, наприклад, і така їхня інтерпретація.

1. Функція закріплення і відтворення суспільних відносин, яка забезпечує

стійкість соціальної структури суспільства.

2. *Регулятивна функція*, покликана регулювати взаємини між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Це забезпечує передбачувану і стандартизовану поведінку людини в соціальному житті, що необхідно для спільної діяльності.
3. *Інтегративна функція*, що забезпечує зімкнення, взаємозалежність і взаємовідповідальність членів соціальних груп, що приводить до підвищення стійкості і цілісності елементів соціальної структури.
4. *Функція, що транслює*; вона забезпечує передачу соціального досвіду як шляхом розширення соціальних границь інституту так і шляхом зміни поколінь.
5. *Комунікативна функція*, покликана поширювати зроблену в інституті інформацію як усередині, так і поза ним.

У залежності від цілей діяльності інститутів, виконуваних ними функцій для досягнення цих цілей і набору соціальних ролей, типових для даного інституту, виділяються такі види соціальних інститутів:

1. *Економічні* – власність, обмін, гроші, банки – забезпечують усю сукупність виробництва і розподілу суспільного багатства, поєднуючи, разом з тим, економічне життя з іншими сферами соціального життя.
2. *Політичні* – держава, партії, профспілки, громадські організації, що переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення і підтримку певної форми політичної влади. Їхня сукупність складає політичну систему даного суспільства. Політичні інститути забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючі в суспільстві соціально-класові структури.
3. *Соціокультурні і виховні інститути* – освіта, наука, театр – ставлять метою освоєння і наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у певну структуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист певних цінностей і норм.
4. *Соціальні* – трудові колективи, родини, засоби масової інформації – регулюють соціальні зв'язки, взаємодії людей у суспільстві.
5. *Релігійні* – віра, церква – регулюють стосунки людини з релігією.
6. *Нормативно-орієнтуючі* – механізми морально-етичної орієнтації, регуляції поведінки індивідів. Їх ціль – додати поведінці і мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у суспільстві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки.
7. *Нормативно-санкціонуючі* – суспільно-соціальна регуляція поведінки на основі норм, правил і розпоряджень, закріплених у юридичних і

адміністративних актах. Обов'язковість норм забезпечується примусовою санкцією.

8. *Церемоніально-символічні і ситуаційно-конвенціональні інститути.* Вони засновані на більш-менш тривалому прийнятті конвенціональних (за договором) норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групової і міжгрупової поведінки. Вони визначають порядок і спосіб взаємної поведінки, регламентують методи передачі й обміну інформацією, вітання, звертання тощо, регламент зборів, засідань, діяльність якихось об'єднань.

Соціальні інститути можна розділити також на фундаментальні - (головні) - ті, про які мова йшла вище і неголовні (неосновні). Це пояснюється тим, що в кожному головному інституті є свої системи напрацьованих практик, методів, прийомів, процедур. Так, економічні інститути не можуть обійтися без таких механізмів і практик, як конвертація валюти, захист приватної власності, професійний підбір, ринок, маркетинг тощо.

Усередині основного інституту релігії існують інститути цілібату (безшлюбності) у католицтві, хрещення і сповіді в православ'ї, чернецтва, єпископату тощо. Серед неголовних політичних інститутів можна назвати інститути судової експертизи, адвокатури, судочинства, присяжних, президентства, королівської влади тощо. Усередині інституту родини і шлюбу існують інститути батьківства і материнства, спадкування, побратимства, родової помсти, ім'я наречення тощо.

Таким чином, неголовні інститути є складеними елементами основних і виконують вузькі, спеціалізовані задачі, задовольняють нефундаментальні потреби. З рівним правом їх можна назвати звичаями, традицією чи соціальними практиками.

Соціальні інститути – системи, що постійно розвиваються. Так, наприклад, інститут родини пройшов такі етапи як груповий шлюб, полігамія і моногамія. На зміну розширеній родині прийшла нуклеарна, в якій всього 2 покоління: батьки і діти. Історично змінювалися ролі чоловіка і дружини, обряд одруження, методи виховання дітей і багато чого іншого. Те ж саме можна сказати і про інші соціальні інститути.

Багато в чому через розвиток соціальних інститутів йде розвиток суспільства. Чим ширше інституалізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями наділене суспільство. Зрілість суспільства саме і визначається різноманіттям соціальних інститутів, їхньою розвиненістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей.

Розвиток соціальних інститутів відбувається в двох основних варіантах:

1. Виникнення нових соціальних інститутів. У сучасних умовах формування державності України відбувається утворення і розвиток таких важливих

соціальних інститутів як фінанси, армія, дипломатія, соціальні інститути вищої освіти, науки тощо.

2. Розвиток, удосконалювання вже сформованих соціальних інститутів, у тому числі зміна регуляції соціальних зв'язків(наприклад, в інституті власності переорієнтація з моральних на матеріальні принципи регулювання прав і обов'язків, пов'язаних із власністю).

У процесі свого функціонування соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем, в якості якої виступає суспільство. Основою цієї взаємодії служить реалізація головної функції соціального інституту - задоволення конкретних суспільних потреб. Процеси, що протікають у суспільстві, постійно змінюють потреби індивідів, груп, прошарків і класів суспільства, змінюють, отже, і характер стосунків соціальних інститутів із суспільним середовищем. В умовах прискорення темпів соціальних змін може виникнути ситуація, коли суспільні потреби що змінилися, не знайдуть адекватного відображення в структурі і функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті в їхній діяльності може виникнути дисфункція, що може складатися як у сфері зовнішньої формальної (матеріальної, організаційної), так і в характері, змістовній діяльності соціального інституту.

Зовні явища дисфункції можуть виявлятися в нестачі підготовлених кадрів, матеріальних засобів, в організаційних недоліках тощо. Зі змістовної точки зору (що набагато більш важливо) дисфункції проявляються в неясності цілей діяльності, невизначеності функцій, падінні соціального престижу й авторитету, виродженні його окремих функцій у «символічну», ритуальну діяльність, не спрямовану на досягнення якої-небудь раціональної мети (бюрократизм).

Дисфункція в діяльності будь-якого соціального інституту виявляється у випадку втрати його істотної якості – деперсоналізації діяльності, що складає важливу умову його нормального функціонування. Принцип деперсоналізації означає, що забезпечення усіх функцій інституту не залежить від особливостей особистості тих, хто повинний виконувати істотні задачі, забезпечувані даним інститутом, не залежить від їхніх схильностей, переваг тощо. Воно залежить від чіткого визначення ролей і ефективної роботи механізму, що забезпечує їхнє належне виконання. Утрата деперсоналізації означає, що інститут перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб і об'єктивно встановлених цілей, змінюючи свої функції в залежності від інтересів окремих осіб, їхніх персональних якостей і властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може викликати до життя стихійну появу нормативно нерегульованих видів діяльності, що прагнуть заповнити дисфункцію інституту, однак за рахунок порушення існуючих норм і правил. У своїх крайніх формах активність подібного роду може виражатися в протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування так називаної «тіньової економіки», виливається в спекуляцію, хабарництво, крадіжки тощо. Виправлення дисфункції може бути

досягнуто зміною чи створенням нового соціального інституту, що задовольняє дану потребу.

Функції і дисфункції соціальних інститутів бувають явні, якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлюються як частина визнаних цілей інституту, і латентні, котрі здійснюються ненавмисно і можуть бути невизнаними чи, якщо вони і визнані, вважаються побічним продуктом. Латентні функції найчастіше можуть відігравати колосальну роль. Як позитивний приклад використання латентних функцій в американських підручниках найчастіше приводиться діяльність Генрі Форда. Він щиро ненавидів профспілки, великі міста, великі кредити і купівлю на виплат, але в міру свого просування в суспільстві він більш ніж хто-небудь інший стимулював їхній розвиток, розуміючи, що латентні, сховані, побічні функції цих інститутів працюють на нього, на його бізнес.

Але латентні функції інститутів можуть перетворювати визнані цілі цих інститутів у недоречні, завдавати значної шкоди нормам інституту.

Варто враховувати, що функції і дисфункції відносні, а не абсолютні. Кожна з них має два види: явний і латентний. Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Те ж саме і з дисфункцією. Наприклад, до явних функцій вищої школи відносяться придбання знань, диплома, навчання професійним ролям, засвоєння базисних цінностей суспільства. Але в неї є і сховані функції: придбання визначеного соціального статусу, зав'язування міцних дружніх зв'язків тощо. Отож, для одних важливо придбати у вузі фундаментальні знання, а для інших – зав'язати знайомства. У такому випадку відбувається перетинання функцій і дисфункцій, їхньої явної і латентної форм.

Таким чином, щоб визначити дійсну картину соціального життя, необхідне вивчення не тільки явних, але в тому числі і латентних функцій. Це в першу чергу стосується політичних інститутів, у яких латентні функції розвинуті найбільшою мірою.

Крім того, необхідно враховувати, що не існує такого соціального інституту, що діяв би у вакуумі, в ізоляції від інших соціальних інститутів. Дію будь-якого соціального інституту неможливо зрозуміти доти, поки всі його взаємозв'язки і стосунки не будуть пояснені з позицій загальної культури і субкультур груп. Релігія, уряд, освіта, виробництво і споживання, торгівля, родина – усі ці інститути знаходяться в множинній взаємодії. Так, умови виробництва повинні враховувати утворення нових родин з метою задоволення їхніх потреб у нових квартирах, предметах побуту, дитячих установах тощо. У той же час система освіти багато в чому залежить від діяльності урядових інститутів; релігія може впливати як на освіту, так і на урядові заклади тощо.

Аналіз численних взаємозв'язків інститутів може пояснити, чому інститути рідко бувають здатні цілком контролювати поведінку їхніх членів, сполучати їхні дії з інституціональними ідеями і нормами.

Так, школи можуть застосовувати стандартні навчальні плани для всіх учнів, але реакція на них може бути різною в залежності від впливу родини, засобів масової інформації, церкви, вулиці тощо.

Певна гармонія у взаєминах між інститутами може бути досягнута шляхом взаємної домовленості (наприклад, взаємодії між промисловістю, торгівлею й урядом у цивілізованих країнах).

Крім того, з огляду на важливість деяких соціальних інститутів у суспільному житті, інші інститути намагаються захоплювати контроль за їхньою діяльністю. Так, наприклад, спроби впливати на інститут освіти спостерігаються серед політичних організацій, виробничих організацій, церкви тощо. Те ж саме можна сказати про вплив інших інститутів на інститут родини.

У соціальній практиці досить часто відбувається також зіткнення норм і правил декількох інститутів, в основному через приналежність особистостей до різних інститутів (класичний приклад – конфлікт між орієнтаціями на кар'єру і на родину). У цьому випадку кожен інститут прагне найбільшою мірою «відключити» індивідів, що входять у нього від виконання ролей в інших інститутах. Так, наприклад, підприємства намагаються включати діяльність дружин своїх співробітників у сферу свого впливу (система пільг, замовлень, сімейного відпочинку тощо.).

Кожен соціальний інститут має як специфічні особливості, так і загальні ознаки з іншими інститутами, серед яких можна виділити такі п'ять груп:

1. *Установки і зразки поведінки* (для інституту родини, наприклад, це будуть прихильність, лояльність, відповідальність, повага; для держави – слухняність, лояльність, субординація тощо).
2. *Символічні культурні ознаки* (обручка, шлюбний ритуал – для родини; прапор, герб, гімн – для держави тощо.).
3. *Утилітарні культурні риси* (будинок, квартира, меблі – для родини; суспільні будинки, суспільні роботи, бланки – для держави).
4. *Кодекс усний і письмовий* (сімейні заборони і допущення – для родини, конституція і закони – для держави).
5. *Ідеологія* (романтична любов, сумісність, індивідуалізм – для родини; державне право, демократія, націоналізм – для держави).

Розвинуті інститути володіють усіма перерахованими ознаками.

Ті ж, що не мають повний набір ознак, недосконалі, цілком не розвинулися чи знаходяться в занепаді. Якщо більшість інститутів недосконалі, значить суспільство, у якому вони функціонують, знаходиться або в занепаді, або на початкових стадіях культурного розвитку.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціальні інститути (від лат. *institutum* – установа, установа) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей. Одним із перших дав розгорнуте визначення соціальних інститутів Торстейн Веблен у 1899 р. Виділяють такі види соціальних інститутів: економічні, політичні, соціальні, релігійні, соціокультурні, нормативно-орієнтовані, нормативно-санкціонуючі, церемоніально-символічні.

Процес упорядкування, формалізації і стандартизації, суспільних зв'язків і відносин, називається *інституалізацією*. Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Найбільш повну класифікацію функцій представила так названа «*інституціональна школа*», представники якої (С.Ліже, Д.Ландберг і ін.) виділили чотири основні функції соціальних інститутів: відтворення членів суспільства, соціалізація, виробництво і розподіл, керування і контроль. Однак не менш справедливі в класифікації функцій соціальних інститутів й інші школи.

II. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ: СУТНІСТЬ, ВИДИ.

Соціальні інститути тісно пов'язані із соціальними організаціями, багато соціологів називають їх складними інститутами.

Термін «організація» застосовується дуже широко. Стосовно до соціальних об'єктів він вживається в трьох змістах:

1. Організацією може називатися штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання певних функцій, тобто, в цьому розумінні організація виступає як соціальний інститут з певним статусом і розглядається як автономний об'єкт (підприємство, орган влади, добровільний союз тощо.)
2. Термін «соціальна організація» може позначати і певний організований вид діяльності, тобто тут вона буде виступати як процес розподілу функцій, координації, цілеспрямованого впливу суб'єкта діяльності на об'єкт.
3. Терміном «соціальна організація» позначають також властивість соціального об'єкта, маючи на увазі міру його внутрішньої погодженості, упорядкованості, його структуру.

У яких випадках виникає організація як соціальний об'єкт, як форма соціальної спільності?

По-перше, найчастіше вони виникають тоді, коли досягнення яких-небудь загальних цілей визнається можливим тільки через досягнення індивідуальних цілей; і, по-друге, коли досягнення індивідуальних цілей виявляється можливим тільки через висування і досягнення загальних цілей. У першому випадку створюються трудові організації (підприємства й установи), у другому - акціонерні товариства і так називані масові союзні організації.

Соціальна організація має ряд характерних рис (чи ознак).

1. Вона має цільову природу, оскільки створюється для реалізації певних цілей і оцінюється через мети досягнення.
2. Для досягнення мети члени організації змушені розподілятися по ролях і статусах, тобто займати в ній певні позиції. Соціальна організація дає людині можливість задовольняти свої потреби, які йому запропоновані соціальними нормами і цінностями, що існують в даній соціальній організації.
3. Організація виникає на основі поділу праці і його спеціалізації за функціональною ознакою. Тому в них, з одного боку, мають місце різні горизонтальні структури. З іншого боку - соціальні організації завжди будуються за вертикальною (ієрархічною) ознакою: у них виділяються керуюча і керована підсистеми. Ієрархічність побудови організації забезпечує досягнення єдності мети, додає їй стійкості і ефективності.
4. Керуючі підсистеми створюють свої специфічні засоби регулювання і контролю за діяльністю організації, серед яких значну роль грають так називані інституціональні чи внутрішньоорганізаційні норми, тобто норми, що створюються діяльністю особливих інститутів, які володіють на це особливими повноваженнями. Дані інститути здійснюють і проводять нормативні вимоги в життя, контролюють їхнє здійснення. На основі дії цих чотирьох факторів виникає певний організаційний порядок як система щодо стабільних цілей, зв'язків і норм, які регулюють організаційні зв'язки, взаємодії і відносини.
5. Соціальні організації являють собою цілісну соціальну систему. А ціле, як відзначалося в попередніх лекціях, більше своїх частин. Тому на базі поєднання різних елементів організації в ціле створюється організаційний чи кооперативний ефект – синергія (від грецького – співробітництво, співдружність), що означає приріст додаткової енергії, що перетворює суму індивідуальних зусиль її учасників. Це той ефект, що виникає в співтоваристві людей від такого додавання сил, коли $2 \times 2 = 5$ чи $6,7 \dots$ З чого ж складається цей ефект? Дослідники називають три основних його складових:
  - 1) масовість, одночасність багатьох зусиль;
  - 2) самі одиниці, елементи організації, включаючи до неї, стають іншими, спеціалізованими і ця спеціалізація, односпрямованість дій індивідів дозволяє також підсилити енергію, концентруючи її в одній крапці;
  - 3) завдяки керуючій підсистемі дії людей синхронізуються, а це також служить могутнім джерелом підвищення загальної енергії організації.

Поряд з виділенням характерних рис організації соціологи пропонують певну їхню типологію, підрозділяючи організації на формальні і неформальні. Критерієм цього розмежування, як впливає з названих типів організації, служить ступінь формалізації існуючих у них зв'язків, взаємодій і відносин.

Формальна організація базується на такому способі організаційної побудови, в основі якого лежить формалізація зв'язків, статусів і норм. Вона має такі особливості:

1. У її основі лежить поділ праці, що виникає як результат необхідної спеціалізації і виступає у вигляді системи статусів – посад, що упорядковані в ієрархічну структуру.
2. Вона раціональна, тобто в її основі лежить принцип доцільності, свідомого руху до мети.
3. Вона безособова, тобто розрахована на індивідів, відносини між якими устанавлюються відповідно до визначеної програми, правилами, незалежно від особистісних якостей.
4. У формальній організації передбачені лише службові зв'язки між індивідами.
5. Вона підкоряється лише функціональним цілям.
6. Формальна організація має сильну тенденцію перетворюватися в бюрократичну систему.

У соціології існують протилежні оцінки і характеристики цієї системи (основоположником вчення про бюрократію є М.Вебер).

По Веберові, ідеальний тип бюрократії включає наступні властивості:

- управлінська діяльність здійснюється постійно;
- ієрархія;
- чиновник відділений від власності на засоби керування, а посада відділена від індивіда, що виконує адміністративні функції;
- управлінська діяльність стає особливою професією;
- у керуванні панує принцип безособовості.

Головне достоїнство бюрократії, по Веберові, – це висока господарсько-економічна ефективність: точність, швидкість, знання, сталість управлінського процесу, службова таємниця, єдиноначальність, субординація, зведення до мінімуму конфліктів, економічність.

Головний же недолік - ігнорування специфіки конфліктних ситуацій, дії по шаблоні, відсутність необхідної гнучкості.

Сьогодні соціологи вважають одними з головних недоліків бюрократичного керування організацією наступне:

- недобровільність підпорядкування, що веде до частих конфліктів;
- несприйнятливості таких організацій до нововведень;
- відсутність можливостей для керування творчими процесами;
- протиріччя між централізованим керуванням і професіоналізмом;

- перетворення цілей організації в засоби захисту матеріальних інтересів особливих груп людей - правлячої еліти.

Як противага і компенсація недоліків формальних організацій виникають і функціонують неформальні організації, що являють собою спонтанно сформовану систему соціальних зв'язків, норм, дій, які є продуктом міжособистісного і міжгрупового спілкування. Неформальні організації виникають там, де несправність формальної організації викликає порушення важливих для життєдіяльності всього соціального організму функцій. Вони компенсують його за рахунок самоорганізації і саморегуляції, в основі яких лежить певна спільність інтересів організації і її членів. Неформальна організація припускає особистісні неформалізовані службові стосунки, що носять ситуативний характер; превалюють групові норми, а спонтанна взаємодія людей додає гнучкості організаційній поведінці. Неформальна організація створює великі можливості для творчої, продуктивної діяльності, розробки і впровадження нововведень.

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, у процесі свого функціонування соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем, в якості якого виступає суспільство. Основою цієї взаємодії служить реалізація головної функції соціального інституту - задоволення конкретних суспільних потреб.

ІІІ. РОДИНА ЯК НАЙВАЖЛИВІШИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ.

Класичним прикладом простого соціального інституту є інститут родини.

Родина - це засноване на шлюбі і кривному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю.

Первісну основу сімейних стосунків складає шлюб. **Шлюб** - це історично мінлива соціальна форма стосунків між жінкою і чоловіком, за допомогою яких суспільство упорядковує і санкціонує їхнє статеве життя і встановлює їхні подружні і родинні права й обов'язки.

Родина, як правило, є більш складною системою стосунків, ніж шлюб, тобто вона може поєднувати не тільки чоловіків, але і їхніх дітей, а також інших родичів. Тому родину варто розглядати не просто як шлюбну групу, але як соціальний інститут, тобто систему зв'язків, взаємодій і відносин індивідів, що виконують певні функції.

Виділення інституту родини з інших інститутів суспільства і ретельне його вивчення не випадкові. Саме родина визнається всіма дослідниками основним носієм культурних зразків, наслідуваних з покоління в покоління, а також необхідною умовою соціалізації особистості.

У більшості примітивних суспільств **родина** — це єдиний реально функціонуючий інститут. Наприклад, серед сучасних племен Центральної

Африки, багатьох народів Півночі ми не побачимо навіть натяку на інші форми соціальних інститутів: родина заповнює все життя цих людей. Усі питання розподілу влади, продуктів тощо, зважуються в рамках окремих родин. Іншими словами, примітивні суспільства не мають фізичних і соціальних потреб, що повинні задовольняти соціальні інститути, крім інституту родини. Зі збільшенням розмірів племен зростає складність культури, з'являється необхідність у формальній політичній організації. Голови родин починають поєднуватися в племінні ради, племена – у конфедерації, що зрештою приведе до появи і розвитку бюрократії.

Ми бачимо, що родина є основою всіх соціальних інститутів, і, говорячи про розвиток родини, маємо на увазі розвиток суспільства в цілому.

Родина як соціальний інститут проходить ряд етапів, послідовність яких складається в сімейний цикл чи життєвий цикл родини. Головними з цих фаз є такі: 1) *вступ у шлюб* – утворення родини; 2) *початок дітородіння* – народження першої дитини; 3) *закінчення дітородіння* – народження останньої дитини; 4) *«порожнє гніздо»* – вступ у шлюб і виділення з родини останньої дитини; 5) *припинення існування родини* – смерть одного з чоловіків.

У соціології прийняті такі загальні принципи виділення типів сімейної організації.

Насамперед, виділяють подружню, чи нуклеарну родину, тобто подружню пару з дітьми, що не знаходяться в шлюбі. Крім того, існує поняття споріднена родина, що ґрунтується не тільки на родинних відносинах, але і на кривому спорідненні великого числа членів малої групи, тобто це все родичі з їхніми чоловіками і дітьми. Значення цих двох форм родин для суспільства неоднаково. Раніш переважаюче значення мала споріднена родина, коли більш міцними і вагомими були кровні зв'язки. Сьогодні ж, хоча й існує споріднена родина для сімейних зборів, торжеств тощо, найважливіші соціальні функції виконуються нуклеарною родиною (на практиці і законодавчо це виявляється, наприклад, у тім, що закони і моральні норми вимагають, щоб батьки підтримували своїх дітей, але нічого не говорять про обов'язки стосовно братів, сестер чи дядьків та тіток).

Сучасне суспільство характерне ослабленням родинних зв'язків, отже, перевагою нуклеарної родини над спорідненою.

Характерною рисою оцінки сімейних відносин найчастіше є етноцентризм тобто підхід до аналізу сімейних звичаїв, підвалин з погляду сімейного досвіду свого суспільства. Особливо це стосується форм шлюбу. Європейцям, наприклад, здається протиприродним укладання шлюбу за змовою, що є традиційним в Азії. А навіть для сучасних азіатів дивним здається шлюб, заснований не на виборі батьків. Базуючись на позиціях етноцентризму, ми жалкуємо молодих людей в інших суспільствах тому, що при виборі партнера вони не мають волі, а вони жаліють нас, позбавлених батьківської опіки. Але і ті й інші молоді люди не почувають себе нужденними в жалості.

Багато в чому від культурних традицій залежить і практика вибору партнера. Більшість суспільств обмежує вибір партнера в шлюбі тим, що дозволяє вибрати його тільки поза визначеною вузькою групою. Це явище називається екзогамією (це обмеження застосовується для запобігання кровозмісних зв'язків).

У примітивних же суспільствах, навпроти, ще досить часто зустрічаються вимоги, коли вибір партнера в шлюбі можливий лише в межах своєї групи; такий культурний зразок називається ендогамією. У сучасному світі поширена расова і станова ендогамія (коли забороняється вибрати партнера з іншим кольором шкіри чи з нижчих шарів суспільства). Ендогамія в чистому вигляді характерна для закритих груп (типу каст в Індії), де шляхом ендогамних шлюбів підтримується їхня закритість.

Шлюб і родина – поняття історичні. Як уже відзначалося, родина, як соціальний інститут, виникає із самого початку формування людського суспільства. На перших етапах стосунки між чоловіком і жінкою регулювалися племінними і родовими звичаями. З оформленням держави, релігійних і моральних норм регулювання статевого життя здобуває відповідно релігійний, правовий і моральний характер. Це було не тільки історично закономірним, але й історично прогресивним явищем. На ранніх етапах розвитку в більшості суспільств практикувалася полігамія, тобто форми шлюбу, при яких існує більш одного партнера в шлюбі. Можливі три форми полігамії:

1. *Груповий шлюб*. При якій кілька чоловіків і кілька жінок знаходяться одночасно між собою в шлюбних відносинах (існує і зараз на Маркізьких островах).
2. *Поліандрія*, коли одна жінка має кільки чоловіків (Південна Індія і Тибет, де чоловіче населення значно перевершує по чисельності жіноче).
3. *Полігінія чи багатоженство* (найбільше характерне для мусульманських країн). Причому, не слід вважати в даному випадку жінок нещасливими, швидше за все, статус жінок у такому суспільстві навіть більш високий, чим у моногамному. По-перше, тільки дуже забезпечені люди можуть дозволити собі мати декількох дружин; по-друге, обов'язки між дружинами чітко розподілені, а перша дружина часто впливає на поведінку чоловіка; по-третє, життя всіх дружин у достатньою мірою забезпечена, і вони, як правило, не бажають для себе іншої долі.

Родина у всіх суспільствах розвивається як інституціональна структура, метою якої є вирішення певних соціальних задач. Які ж її функції як соціального інституту? Слід зазначити, що не всі вчені дають однакову класифікацію функцій родини як за їх кількістю, так і за пріоритетністю. До того ж кількість і значимість тих чи інших функцій змінюється в залежності від зміни суспільства, а, отже, і форм і задач родини.

У сучасному суспільстві можна виділити такі основні функції:

1. *Репродуктивна* – відтворення нових членів суспільства, регулювання народжуваності (запобігання демографічних спадів чи вибухів). Родина – це основний інститут, відповідальний за відтворення нових членів суспільства. Інші шляхи неефективні і, як правило, соціально не схвалюються.
2. *Соціалізації*. Незважаючи на велику кількість інститутів, що беруть участь у соціалізації особистості, центральне місце в цьому процесі, безумовно, займає родина, тому що саме тут відбувається перша соціалізація індивіда, закладаються основи його особистості. Численні досвіди в історії по колективному вихованню дітей, у тому числі й у нас у країні, не дали позитивних результатів (труднощі в первинній соціалізації, що в основному виявляється в копіюванні дітьми моделей поведінки дорослих членів родини, виникають у тому випадку, якщо дитина виховується в так називаній неблагополучній родині).
3. *Сексуального регулювання*. Родина – це головний інститут, через який суспільство упорядковує, направляє і регулює природні сексуальні потреби людей, хоча практично кожне суспільство має альтернативні шляхи задоволення сексуальних потреб. Незважаючи на те, що існують певні норми подружньої вірності, більшість суспільств легко прощає порушення цих норм. При цьому, як ніде, спостерігається відхилення реальної культури від ідеальної. Особливо наочне розходження норм сексуальної поведінки виявляється стосовно дошлюбного сексуального досвіду молодих людей. У багатьох сучасних суспільствах вступ у шлюб дівичів вважається абсурдним, а дошлюбні сексуальні зв'язки служать підготовкою до шлюбу. З іншого боку, у патріархальних родин дошлюбний сексуальний досвід строго забороняється (принаймні, стосовно жінок).
4. *Емоційного задоволення*. Доведено, що потреба людей у близькому довірливому спілкуванні, інтимності, емоційному вираженні почуттів близьким людям є життєво необхідним елементом існування. Психіатри вважають, що основною причиною емоційних і поведінкових труднощів у спілкуванні і навіть фізичних хворобах є відсутність любові і тепла в родині. А серйозні злочини і негативні відхилення набагато частіше відбуваються в тих, хто в дитинстві був позбавлений турботи в родині.
5. *Сфера первинного соціального контролю* – моральна регламентація поведінки членів родини в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності і зобов'язань між чоловіками, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь.
6. *Соціально-статусна* – надання певного статусу членам родини, відтворення соціальної структури. (Це насамперед стосується таких статусів, як національність, місце в міській чи сільській культурі, приналежність до визначеного прошарку тощо.). Початок майбутнього потрібно шукати в родині людини.
7. *Захисна* – фізичний, економічний і психічний захист членів родини.

8. *Господарсько-побутова* – підтримка фізичного здоров'я, нагляд за дітьми і старими.

9. *Економічна* – здобуття матеріальних коштів одних членів родини для інших, економічна підтримка неповнолітніх і непрацевдатних членів суспільства.

Для розуміння родини як соціального інституту велике значення має аналіз ролевих відносин у родині.

Сімейна роль - одна з видів соціальних ролей людини в суспільстві. Вони підрозділяються на подружні (дружина, чоловік), батьківські (мати, батько), дитячі, міжпоколінні і внутрішньопоколінні (дід, бабка; старший, молодший). Для правильного виконання своєї ролі людина повинна вірно уявляти свій ролевий образ і своє місце в ролевій сімейній структурі, опанувати гнучкістю ролевої поведінки (наприклад, людина зі слабкими волевими якостями, хоча і старша за віком чи за статусом, – чоловік – навряд чи зможе в сучасних умовах виконувати роль голови родини).

Ролеві стосунки в родині можуть характеризуватися ролевою згодою чи ролевим конфліктом. Останній виникає у випадках, коли: 1) невірне уявлення про ролеві образи у членів родини; 2) невідповідальність ролевих очікувань і ролевих вимог (міжролевий конфлікт у багатопокілінних родинах, де подружжя другого покоління одночасно є і дітьми, і батьками, і повинні відповідно сполучати протилежні ролі; 3) мається внутрішньоролевий конфлікт, при якому одна роль містить у собі суперечливі вимоги (жінка - мати, господарка, робітниця). Конфлікт може поглибитися, якщо дружина займає більш високий статус у соціальній чи професійній сфері і переносить ролеві функції свого статусу у внутрішньосімейні стосунки.

У сучасній соціологічній літературі існує дуже розгалужена характеристика типів родин, у яких виділяються:

1. *За соціально-класовою ознакою* – родини робітника, працівника с/г праці, представника інтелектуальної праці тощо.
2. *За типами населення* — міська, сільська.
3. *За національною ознакою* – однонаціональна, міжнаціональна.
4. *За часом існування* – а) родина молодят (тільки що народжена); б) молода родина (до 3-х років спільного життя); в) родина, що чекає дитини; г) родина середнього подружнього віку (від 3-х до 10-ти років спільного проживання); д) родина старшого подружнього віку (10-20 років подружнього життя); е) літні подружні родини.
5. *За кількісним складом* – а) бездітні, де протягом 10 років спільного життя не з'явилася дитина (таких родин на Україні близько 20% від загальної кількості родин. Причому, тільки близько 20% з них не можуть мати дітей за медико-біологічних причин, інші просто не бажають мати дітей); б) одnodітні родини (у містах України їх близько 54%, а в сільській місцевості - 38-40%); в) малодітні

(не більш 2-х дітей); г) багатодітні (трьох і більш дітей); д) неповні родини, у яких представлений лише один батько з дітьми.

6. *За структурою* – а) проста, окрема чи нуклеарна (нуклеа-ядро) родина; б) складна родина (чи розширена), що складається з представників декількох поколінь (по Україні в даний час більш 65% молодих людей проживає в таких родинях); в) велика родина, що складається з трьох і більш подружніх пар (тобто родина батьків і декількох дітей зі своїми родинями). В Україні такі родини зараз украй рідкі, частіше зустрічаються в Білорусії, Середній Азії тощо.

7. *За розподілом влади* - а) авторитарна, заснована на владі одного з чоловіків (причому, у даний час в Україні з загальної маси родин одну шосту частину складають родини матриархатного типу, з жінкою на чолі, а одну восьму – патриархатного, з чоловіком на чолі); б) егалітарна-(рівноправна) родина.

8. *За особливими умовами життя* – а) студентські родини, що характеризуються, як правило, відсутністю власного житла, майже повною матеріальною залежністю від батьків, але в той же час відрізняються великою емоційністю, активністю, згуртованістю, прогресивністю; б) дистатні родини, тобто ті, котрі юридично зафіксовані, а практично їх немає. Таких родин в Україні нараховується близько 5% (родини моряків, артистів, полярників, космонавтів, геологів тощо.).

9. *За якістю стосунків* – а) благополучні, щасливі; б) стійкі; в) проблемні (немає взаємопорозуміння, сварки); г) конфліктні; д) соціально неблагополучні (родини алкоголіків, наркоманів тощо.).

У сучасному суспільстві спостерігається процес послаблення родини як соціального інституту, зміна її соціальних функцій, нерольових сімейних стосунків. Родина втрачає свої ведучі позиції в соціалізації індивідів, в організації дозвілля й інших найважливіших функцій. Зокрема, істотно змінилася роль жінки в родині і суспільстві, що значно змінило характер функціонування родини і спричинило за собою ряд позитивних і негативних для суспільства наслідків. З одного боку, воно сприяло росту самосвідомості жінки, рівності в подружніх стосунках; з іншого боку, збільшило конфліктну ситуацію, вплинуло на демографічну поведінку, призвело до зниження народжуваності і збільшення рівня смертності.

Усе це дозволило говорити сьогодні про кризу родини, що є породженням індустріалізації суспільства. Вона виражається в наступному:

- скороченні народжуваності і падінні приросту населення;
- збільшенні чисельності жінок у порівнянні з чисельністю чоловіків (в основному в старшому поколінні, які перенесли війну);
- зменшенні середнього розміру родин;
- збільшенні смертності;

- падінні продуктивності праці в суспільному господарстві;
- зростанні потреб і скороченні можливостей для їхнього задоволення;
- легковажному ставленні до шлюбу і родини;
- міфі про особливі якості чоловіка в порівнянні з жінкою;
- зневазі до принципів честі, цинізму і пияцтві;
- відсутності самодисципліни і статевої розбещеності;
- високому числі розводів (розпадається кожна третя родина).

Криза родини породжує ряд проблем у сучасному суспільстві:

- створює складності для вступу до шлюбу;
- веде до постаріння населення (через низьку народжуваність);
- веде до росту самотності;
- приводить до скорочення трудових ресурсів;
- створює труднощі соціалізації єдиних дітей у родині тощо.

Розв'язувати ці проблеми покликана соціальна і демографічна політика уряду. Однак вони в Україні сьогодні представляють собою безсистемний набір пільг, розміри яких визначаються не нестатками родини, а можливостями державної скарбниці. В результаті пільги виявляються не ефективними. Прийшов час переходити від політики пільг до політики доходів, тобто для того, щоб були не потрібні (крім крайніх випадків), і родина сама могла себе утримувати. Необхідно також підвищувати престиж сімейного життя (як це уже відбувається на Заході); збільшувати зацікавленість підприємств у правильній демографічній політиці; формувати нові стосунки між чоловіком і жінкою в родині (нерівність між чоловіком і жінкою – одна з основних причин розпаду молодих родин).

Серед основних задач, що стоять перед державою в справі зміцнення родини, у числі першорядних можна виділити такі:

- удосконалювання законодавства по охороні, захисту родини;
- розробка заходів, спрямованих на збільшення народжуваності, охорону материнства і дитинства;
- турбота про старих;
- підтримка молодих родин.

ВИСНОВКИ ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Відтак, класичним прикладом простого соціального інституту є інститут родини. **Родина** - це засноване на шлюбі і кривному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Саме

родина визнається дослідниками основним носієм культурних зразків, наслідуваних з покоління в покоління, а також необхідною умовою соціалізації особистості.

Родина як соціальний інститут проходить ряд етапів, послідовність яких складається в сімейний цикл чи життєвий цикл родини.

У сучасному суспільстві спостерігається процес послаблення родини як соціального інституту, зміна її соціальних функцій, нерольових сімейних стосунків. Зокрема, істотно змінилася роль жінки в родині і суспільстві, що значно змінило характер функціонування родини і спричинило за собою ряд позитивних і негативних для суспільства наслідків. Розв'язувати ці проблеми покликана соціальна і демографічна політика уряду.

IV. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ.

Освіта – складне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і переробки знань, і соціального досвіду; воно досліджується різними галузями суспільних наук. Так, педагогіка вивчає безпосередньо освітній і виховний процеси у всіх ланках, методичні і дидактичні основи.

Психологія має об'єктом освіту як джерело формування особистості.

Політологія розглядає зв'язки освіти з політикою й ідеологією, економічна теорія – матеріальну базу освіти. Соціальна філософія, розглядаючи освіту як соціальне явище і соціальну систему, досліджує фундаментальні основи освіти.

Соціологія ж вивчає соціальний аспект, що дозволяє розглянути освіту через призму суспільних відносин, його взаємодію із суспільством, вплив на суспільний розвиток, сфери і структури.

Освіта – специфічна галузь громадського життя, найважливіша передумова рішення основних задач суспільства, необхідна умова суспільного відтворення й успішної трудової діяльності, формування кадрів для економіки, держави і політичного життя, для всіх інших сфер розвитку суспільства. На основі освіти формується і всебічно розвивається особистість, здійснюється її входження в життя.

Освіта – сфера прилучення людей до культури і мистецтва, рівень освіти – міряло цивілізації і культури будь-якого суспільства, важливий показник його прогресивного розвитку.

Особливе значення має взаємодія освіти із соціальною структурою суспільства. З одного боку, соціальна структура, що виражає сформовані суспільні відносини, визначає рівні, темпи і зміст освіти. З іншого боку, розвиток професійної і фахової освіти впливає на соціальну структуру, зміну співвідношень між чисельністю соціальних груп.

Соціальні функції освіти – передача накопичених людством знань;
– наступність соціального досвіду й у цілому духовна наступність поколінь;

- соціалізація особистості, нагромадження нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку;
- працевлаштування випускників навчальних закладів.

В умовах переходу до ринкових відносин соціальні функції освіти здобувають особливе значення через виникаючі в суспільстві економічні, соціальні труднощі і наростаюче безробіття.

ЦІЛІ ОСВІТИ:

- *екстенсивна* – припускає найбільш повну передачу накопиченого досвіду і знань;
- *інтенсивна* – у широкому використанні і розвитку отриманих знань, їхньому удосконалюванню, розвитку власних творчих потенціалів;
- *продуктивна* – підготовка до трудової діяльності.

Визначальне значення для системи освіти має залежність від суспільних умов: кожен державний лад прагне підготувати віддану йому молодь, особливо кадри фахівців для апарата політичної і державної влади, народного господарства. Це виражається у певній політичній спрямованості навчальних закладів, підборі кадрів, спрямованості навчальних програм, методах комплектування учнів, їхнього соціального складу тощо. У той же час треба враховувати, що ця залежність усе-таки відносна, оскільки наукові знання самі по собі мають загальнолюдський, а не класово-політичний, становий характер.

Зміни в державному устрої України, які відбилися на початку 90-х років, перетворення її в суверенну державу внесли істотні корективи в діяльність освітніх установ. Упор на національні аспекти навчання і виховання учнів, ідеологічний плюралізм, відмовлення від соціалістичної ідеї сприяли виникненню і функціонуванню поряд з державними приватних середніх і вищих закладів, привели частково до відновлення керівних кадрів системи освіти, переорієнтували на інші цінності.

Освіта не може бути вільною від ідеології і політики, поки такі фактори діють у суспільстві. Тому в основі освіти, що складається з навчання і виховання, лежать загальнолюдські цінності: гуманізм, патріотизм, демократія, мир, дружба між народами, згода між національними і релігійними спільнотами, соціальна справедливість, працьовитість, повага до національної і світової культури тощо.

На цих же цінностях базувалася і комуністична ідеологія, що була єдиною й обов'язковою для всіх навчальних закладів. У сучасних умовах в Україні немає якої-небудь офіційної ідеології, яка була б обов'язковою для всіх, але це не означає, що освіта вільна тепер від всякої ідеології. Просто на зміну комуністичній одноманітності, односторонності прийшла можливість самостійного світоглядного і політичного вибору. Конституцією України проголошується рівність всіх ідеологій, що є в суспільстві, за винятком тих,

котрі пропагують війну і насильство, розпалення національної, релігійної ворожнечі між людьми.

З початку 90-х років в системі освіти України відбулися істотні зміни:

- в усіх ланках освіти виникли нові структури: гімназії, ліцеї, коледжі; ряд вищих навчальних закладів реорганізований у галузеві університети й академії; приватні елітні вузи;
- введено нові форми атестації вузів і встановлено чотири рівні їхньої акредитації в залежності від якісного показника діяльності вузу;
- здійснюється поступовий перехід на рейтингову систему підготовки фахівців.

У той же час перед системою освіти в Україні виникла безліч проблем:

- девальвація соціального престижу освіти;
- знижується освіченість і інтелектуальний рівень педагогів, їх трудова і суспільна активність;
- знижується рівень знань випускників шкіл і вузів;
- загострюється протиріччя між навчанням і вихованням учнів і студентів в результаті ослаблення уваги до формування їхніх особистісних якостей;
- відбувається зростання числа фахівців з вищою освітою при одночасному зниженні якості їхньої праці;
- якісні характеристики системи освіти в Україні на сьогоднішній день не відповідають рівню світових вимог.

Задача виведення освіти в Україні з кризи на рівень розвинутих країн світу ставиться в розробленій педагогами і вченими державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття», в якій певні стратегія і тактика розвитку освіти до 2000 року і перспективи, курс на створення життєздатної системи безупинного навчання і виховання, забезпечення можливості постійного духовного самовдосконалення особистості. Тут сформульовані найважливіші принципи реформи освіти:

- демократизація освіти і розширення автономії навчальних закладів з урахуванням розвитку партнерства учнів, студентів і їхніх педагогів;
- гуманізація освіти, що складається у твердженні людини як вищої, соціальної цінності, гармонії у відносинах людини і навколишніх його умов;
- гуманітаризація освіти, покликана формувати у свідомості учнів цілісну наукову картину світу, їхню духовність і творче мислення;
- національна спрямованість освіти, її органічна сполука з національною історією і народними традиціями;
- безперервність освіти, перетворення її в процес, що діє протягом усього життя людини;

– неподільність навчання і виховання.

Розробляється науково обґрунтована методика вивчення потреби держави у фахівцях різних профілів і визначення відповідних наборів студентів з урахуванням розвитку народного господарства, особливостей регіонів України.

ВИСНОВКИ ПО ЧЕТВЕРТОМУ ПИТАННЮ

Виходячи з вищевикладеного, *освіта* – складне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і переробки знань, і соціального досвіду; воно досліджується різними галузями суспільних наук: педагогікою, психологією, соціологією. **Соціальні функції освіти:** передача накопичених людством знань; наступність соціального досвіду й у цілому духовна наступність поколінь; соціалізація особистості, нагромадження нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку; працевлаштування випускників навчальних закладів.

В сучасних умовах система освіти, володіючи відносною самостійністю і стабільністю, опинилась в протиріччі із суспільством, що змінило орієнтири розвитку. Криза освіти, яку переживає Україна досить глибока і багатоплісна.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Соціальні інститути (від лат. institutum – установлення, установа) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей. Одним із перших дав розгорнуте визначення соціальних інститутів Торстейн Веблен у 1899 р. Виділяють такі види соціальних інститутів: економічні, політичні, соціальні, релігійні, соціокультурні, нормативно-орієнтуючі, нормативно-санкціонуючі, церемоніально-символічні.

Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Найбільш повну класифікацію функцій представила так називана «інституціональна школа», представники якої (С.Ліже, Д.Ландберг і ін.) виділили чотири основні функції соціальних інститутів: відтворення членів суспільства, соціалізація, виробництво і розподіл, керування і контроль. Однак не менш справедливі в класифікації функцій соціальних інститутів й інші школи.

У процесі свого функціонування соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем, в якості якого виступає суспільство. Основою цієї взаємодії служить реалізація головної функції соціального інституту – задоволення конкретних суспільних потреб.

Класичним прикладом простого соціального інституту є інститут родини. **Родина** – це засноване на шлюбі і кривному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю. Саме родина визнається дослідниками основним носієм культурних зразків, наслідуваних з покоління в покоління, а також необхідною умовою соціалізації особистості.

Родина як соціальний інститут проходить ряд етапів, послідовність яких складається в сімейний цикл чи життєвий цикл родини.

У сучасному суспільстві спостерігається процес послаблення родини як соціального інституту, зміна її соціальних функцій, нерольових сімейних

стосунків. Зокрема, істотно змінилася роль жінки в родині і суспільстві, що значно змінило характер функціонування родини і спричинило за собою ряд позитивних і негативних для суспільства наслідків. Розв'язувати ці проблеми покликана соціальна і демографічна політика уряду.

Освіта – складне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і переробки знань, і соціального досвіду; воно досліджується різними галузями суспільних наук: педагогікою, психологією, соціологією.

Соціальні функції освіти – передача накопичених людством знань; наступність соціального досвіду й у цілому духовна наступність поколінь; соціалізація особистості, нагромадження нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку; працевлаштування випускників навчальних закладів.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Соціальні інститути як форми організації спільної діяльності людей.
2. Соціальна організація: сутність, види.
3. Родина, як найважливіший соціальний інститут.
4. Освіта як соціальний інститут.

ТЕМА № 5: **«СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ»**

П Л А Н

Вступ

1. Сутність і види соціальних змін.
2. Поняття соціального процесу.
3. Соціальні зміни в процесі трудової діяльності.
4. Соціальні зміни в процесі розвитку етносів.
5. Еволюційна і революційна теорії соціального розвитку суспільства.
6. Глобальні проблеми сучасності.
7. Соціальні рухи, їхня природа і типи.

Висновки до теми

Список рекомендованої літератури:

1. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
2. Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
3. Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
4. Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
5. Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
6. Спеціальні та галузеві соціології. –К., 2008.
7. Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
8. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Ознайомити студентів з проблемою соціальних змін, їх механізмів і спрямованості; сформулювати уявлення про теорії соціального розвитку суспільства, глобальні проблеми сучасності та природу соціальних рухів.

ВСТУП

Задачі лекції: з'ясувати сутність та види соціальних змін, дати визначення соціального процесу, охарактеризувати соціальні зміни у процесі трудової діяльності та в процесі розвитку етносів, надати характеристику двох методологічних підходів до вивчення процесу розвитку суспільства: соціального еволюціонізму та соціального революціонізму, розглянути основні глобальні проблеми сучасності, охарактеризувати природу соціальних рухів та виокремити їх типи.

Ключові поняття: “соціальні зміни”, “соціальні процеси”, “еволюція і революція в теорії соціального розвитку суспільства”, “соціальні рухи”, “глобальні проблеми сучасності”, “індустріальне суспільство”, “постіндустріальне суспільство”, “етнос”, “нація”.

I. СУТНІСТЬ І ВИДИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.

Однією з найважливіших проблем соціології є проблема соціальних змін, їх механізмів і спрямованості. До цієї теми ми всі проблеми соціології (соціальну й етнічну структури, соціальні інститути і відносини і тощо.) розглядали в статті. Але в соціальній системі практично немає незмінних елементів: у суспільстві змінюється абсолютно все, причому змінюється постійно. І свідченням тому є ті очевидні і позитивні зміни, що зазнало людське суспільство в процесі свого історичного розвитку у всіх сферах: економіці, культурі, політичних, соціальних сферах і тощо.

Можна дати таке найбільш загальне визначення соціальним змінам.

Соціальні зміни – це перехід соціальних систем, спільностей, інститутів і організацій з одного стану в інший, в тому числі – виникнення чи зникнення тих чи інших соціальних явищ, їхніх елементів.

А чи не доцільніше було б назвати подібні зміни терміном «п р о г - р е с»? Швидше за все – ні, оскільки термін «п р о г р е с» завжди визначає ціннісну оцінку, зміну в бажаному (кому?) напрямку (дійсно, чи так бажано вже й для пересічного громадянина суспільства масоване вторгнення в природу, будівництво атомних електростанцій і тощо?).

Тому замість оцінного терміна «п р о г р е с» набагато більш підходить нейтральний термін «с о ц і а л ь н а з м і н а», що використовують соціологи, для опису процесів динамічних змін в суспільстві.

Поняття «соціальна зміна» доповнюється поняттям «розвиток» - необоротна, спрямована зміна матеріальних і ідеальних об'єктів, що припускає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого.

Джерелами соціальних змін можуть служити різні фактори, і насамперед, економічні і політичні, а також взаємодії між різними соціальними системами, структурами, інститутами і тощо.

До останніх, зокрема, можна віднести к о н к у р е н ц і ю (в економіці, науці, техніці, політиці тощо), к л а с с о в у б о р о т ь б у в ХІХ – першій половині ХХ ст. тощо.

До важливих джерел соціальних змін варто віднести також т е х н о л о г і ч н і фактори, тобто фактори науково - технічного прогресу (НТП). Так, промислова революція ХVІІ-ХVІІІ ст., науково-технічна революція ХХ в. (НТР) призвели до істотних соціальних змін, змінили характер взаємин усередині соціальних суспільств і професійних груп, розширили можливості спілкування, обміну інформацією і культурними цінностями і тощо.

Вагомим фактором соціальних змін у різних країнах світу останнім часом стала ідеологія, що у вигляді ідеологічних доктрин і програм партій стала безпосереднім імпульсом, який веде до радикальних перетворень у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

У ХХ ст. до процесів створення програм соціальних змін, шляхів і засобів їхньої реалізації в передових країнах усе інтенсивніше стала підключатися наука, в тому числі і суспільна. Це відноситься, насамперед, до

економіки, соціології, політології, психології й ін. (Наприклад, “Новий курс” Ф.Рузвельта в США, в СРСР – поклали початок таким тенденціям).

В соціології існує багатопланова класифікація соціальних змін. Виділяються такі її типи:

I. За масштабом змін:

- мікросоціальні, що стосуються окремого індивіда чи малої соціальної групи (наприклад, освіта, підвищення за посадою і тощо);
- макросоціальні, що відбуваються на рівні великих соціальних груп, суспільства в цілому (наприклад, поява нових соціальних груп підприємців, фермерів у зв'язку з розвитком в Україні ринкової економіки).

II. За глибиною змін:

- соціальне функціонування – зміни, здійснювані в рамках даної соціальної системи, що не приводять до її якісної зміни. Часто саме соціальне функціонування і називають власне соціальними змінами на відміну від соціального розвитку.

- соціальний розвиток – це такий тип соціальних змін у суспільстві, що носять глибинний характер, пов'язані зі структурними змінами, тобто припускають перехід соціальних відносин, інститутів тощо, до якісно нового стану, вихід за рамки відповідної соціальної системи (прикладом можуть служити ті зміни, що відбуваються в Україні сьогодні).

III. За характером:

- соціальна еволюція – повільний, поступовий соціальний розвиток, здійснюваний шляхом реформ (важливо зрозуміти, що це можуть бути істотні якісні зміни, а не кількісні). Принциповим є метод здійснення цих змін, а саме – реформи.

- соціальна революція – різка, стрибкоподібна зміна всієї системи соціальних відносин і соціальних інститутів у рамках здійснення соціального розвитку суспільства.

Прикладом соціальної революції може служити жовтневий переворот у 1917 році в Росії, тобто тактика комуністів, а соціальні перетворення – тактика соціал-демократів.

Реформа – часткове удосконалення в будь-якій сфері життя, ряд поступових перетворень, що не торкаються засад існуючого соціального ладу.

Революція – комплексна зміна усіх чи більшості сторін громадського життя, що стосується підвалин існуючого ладу. Вона носить стрибкоподібний характер і являє собою відносно швидкий перехід суспільства з одного якісного стану в інший.

Реформи називаються соціальними, якщо вони стосуються перетворень у тих сферах суспільства чи тих сторін громадського життя, що безпосередньо пов'язані з людьми, відбиваються на їх рівні і способі життя, здоров'ї, участі в суспільному житті, доступі до соціальних благ. Наприклад, введення загальної середньої освіти, медичного страхування чи нової форми соціального захисту населення стосується соціального стану різних прошарків населення, обмежує чи розширює їхній доступ до освіти, охорони здоров'я, зайнятості, соціальними

гарантіям. Перехід економіки на ринкові ціни, приватизація, закон про банкрутство підприємств, нова податкова система — приклади економічних реформ. Зміна конституції, форми голосування на виборах, розширення цивільних свобод, перехід від монархії до республіки — політичні реформи.

Революції і реформи розрізняються масштабом, галуззю застосування, суб'єктом реалізації і своєю історичною вагомістю.

Революції бувають наукові, релігійні, технічні, культурні, політичні, економічні. Переворот, що зробив в астрономії Копернік, називають революцією. Революцію в науці зробили теорія відносності Ейнштейна і відкриття електрона. Археологи говорять про неолітичну революцію, фахівці з керування — про менеджерську революцію, історики — про соціалістичну і тощо.

Хоча реформи припускають часткові поліпшення, по своїх наслідках вони цілком можуть порівнюватися з революціями. Такі скасування кріпосного права в 1861 р. і столипінська реформа.

За своєю тривалістю реформи і революції можуть не розрізнятися. Неолітична революція тяглася кілька тисячоріч. Жовтнева революція здійснилася в кілька днів. Однак на периферії країни вона продовжувалася ще багато років доти, поки остаточно не були зламані підвалини старого і не затвердилося нове. Сталінські репресії, індустріалізація і колективізація розглядалися як продовження Жовтневої революції. Таким чином, багато революцій (хоча і не усі) і реформи, як сукупність навмисних і організованих дій, закінчуються лише тоді, коли досягнута головна мета.

Найбільшою революцією в історії вважається неолітична. З нею не зрівняється ніяка інша, хоча освоєння космосу і досягнення електроніки часто називають найважливішими революціями в історії людства. Насправді, як думають археологи й етнографи, ніякі відкриття останніх 10 тис. років не йдуть у порівняння з тим грандіозним стрибком, що зробило людство завдяки одній із самих древніх революцій — прирученням тварин і окультуренням рослин. Поширення землеробства вважається другим після мистецтва добування вогню найбільшим досягненням людства. Результатом цієї революції з'явилося виникнення хліборобсько-міських цивілізацій у Месопотамії, Єгипті, Індії, Греції.

Неолітичну революцію звичайно порівнюють із промисловою революцією XVIII-XIX ст., що привела до зміни феодального ладу капіталістичним. Вважається, що неолітична революція мала навіть більш грандіозний вплив, в порівнянні з промисловою. Адже перша породила класове суспільство, а друга перемінила один класовий лад іншим. Промислова революція тривала 100 років, а неолітична — 3 тис. років.

Розрізняють кілька форм соціальних змін:

- відкриття – (у науці, як правило) – це поділюване багатьма людьми сприйняття аспекту реальності, раніше невідомого. Хоча об'єкт, що відкривається, завжди існував, він стає частиною культури тільки після його відкриття.

Відкриття перетворюється у фактор соціальної зміни лише тоді, коли воно може бути використано, коли воно стало частиною суспільства чи мумпільних відносин. Так наприклад, стародавні греки за 100 років до н.е. мали уявлення щодо енергії пари. В Олександрії було навіть побудовано маленький паровий млин для розваги, але сила пари не робила соціальних змін доти, поки через дві тисячі років це відкриття не стало використовуватися людьми.

1. Винахід – нова комбінація чи нове використання існуючого знання. Вони можуть бути розділені на два типи:

- а) матеріальні (лук, стріли, телефон, літак і тощо.);
- б) соціальні (алфавіт, конституційний уряд, виборна демократія і тощо.).

У кожному випадку створюється комбінація добре відомих елементів. Винахід є постійним процесом, коли кожен новий винахід стає останнім у ряді попередніх. Таким чином, винахідництво являє собою процес.

2. Дифузія – поширення і впровадження культурних зразків від групи до групи. Вона діє як усередині суспільств, так і поміж ними. Вона є селективною дією, тобто суспільство сприймає одні культурні риси і відкидає інші. Так, ми багато що сприймаємо з європейської кухні, але не сприймаємо католицтво.

- Інновація – цілеспрямовані (тобто не спонтанні), контрольовані зміни, нововведення в соціальній організації.

Інноваційний процес включає три етапи:

1)Виявлення імпульсу змін.

Відбувається на основі надходження з зовнішнього середовища інформації, наприклад: наукові праці, джерелом такої інформації. А також такі фактори, як труднощі зі збутом продукції, зниження прибутку і тощо.

Стосовно до нашої системи можна розглянути такий логічний ланцюжок: низький соціальний статус мільйонера → низький освітній рівень → ріст злочинності → необхідність інновацій.

2)Усвідомлення потреби в змінах – результат великої аналітичної роботи, пов'язаної з глибоким психологічним зламом стереотипів, минулого досвіду, кризи свідомості. Це дуже важливий і надзвичайно складний етап. Центральним моментом тут є визнання неспроможності колишнього шляху, колишніх цінностей і ідеалів. Це визнання є крок до примирення із собою, із сьогоденням, з необхідними змінами, без чого неможлива творчість майбутнього. Тобто для того, щоб інновація відбулася, усвідомлення її необхідності повинне стати надбанням усіх.

3)Подолання опору. Опір – це перша реакція на зміни. І тому це ще більш складний етап, тому що людям потрібен час, щоб оцінити витрати і вигоди змін для себе, щоб перебороти звичку, рутину, свідомість того, що вони щось порушують. Психологічною основою опору є звичка, інерція, страх перед невідомим.

Людям важко відмовитися від старих звичок і діяти по-новому. Тим більше, що при всяких змінах створюється погроза зміни статусу індивідів,

погроза впливовим формальним і неформальним групам, а нерідко і перспективам діяльності всієї організації. Характерним прикладом опору нововведенням у суспільстві може служити серпневий путч 1991 р. у Росії.

Інновація має свій «життєвий цикл», що складається з трьох стадій:

1) зародження, тобто усвідомлення необхідності інновації, її можливості, пошук шляхів, розробка й експериментальне (припустимо, в о якійсь сфері) впровадження нововведення.

2) дифузія – поширення нововведення повсюдно.

3) рутинізація – нововведення реалізуються на всіх об'єктах, стають нормою.

Обов'язкова наявність усіх трьох стадій, інакше нововведення не буде вважатися завершеним.

Дослідники виділяють три основні стратегії виробничих чи соціальних організацій стосовно інновацій:

- **ОБОРОННА** – відмовлення від самостійної розробки інновацій, за принципом – краще використовувати досвід інших;

- **АКТИВНО-НАСТУПАЛЬНА** – постановка мети стати першими, самим розробити шлях зміни;

- **ПОМІРНО-НАСТУПАЛЬНА** – обрання убезпечити від ризику, якому піддаються перші, але і не спізнюватися, не відставати від тих, хто уже ввів нововведення, тобто це позиція других.

Інноваційний процес завжди є джерелом протиріч, соціальної напруги. Усяка заміна неминує протиставляється вже сформованій організації, її цілям, зв'язкам, культурі (як у суспільстві, так і у виробничій організації).

Як у суспільстві, так і на виробництві постає проблема шляхів інноваційних перетворень:

А) революційний – швидкий, але ризикований, тому що веде до дезорганізації, розбалансуванню, нестабільності; може привести до загибелі самої організації, до конфліктів;

Б) еволюційний – поступовий, «покроковий».

Але наука і практика встановила, що «покрокові» зміни досить швидко «приручаються» старою системою і практично не дають ефекту. Прикладом можуть служити спроби соціальних реформ у хрущовський чи брежньєвський періоди в історії СРСР. Цей досвід обов'язково необхідно враховувати при плануванні інноваційних перетворень.

Найбільш складною формою соціальних змін є циклічні соціальні зміни, що містять у собі і революційні, і еволюційні зміни, що висхідну і сходять тенденції. Коли ми говоримо про циклічні зміни, то маємо на увазі не окремі поодинокі акти яких-небудь змін, а визначений ряд змін, що у сукупності утворюють цикл.

Ц И К Л – це сукупність явищ, процесів, послідовність яких являє собою кругообіг протягом якогось проміжку часу. Кінцева крапка циклу як би повторює первісну, але тільки в інших умовах чи на іншому рівні.

Циклічні соціальні зміни відбуваються відповідно до пор року (сезонний характер сільськогосподарських робіт), але можуть охоплювати

періоди в кілька років (наприклад, зміни, обумовлені економічними кризами) і навіть кілька сторіч (типи культур). Циклічним змінам піддаються багато структур у суспільстві – соціальні, економічні, політичні, духовні.

Особлива складність полягає в тім, що різні структури мають цикли різної тривалості. Так що в кожен даний момент історії ми маємо одночасне співіснування соціальних структур, явищ, що знаходяться на різних ступінях розвитку свого циклу, що породжує взаємні невідповідності, конфлікти.

Наочним прикладом циклічного характеру соціальних змін служить зміна поколінь людей у суспільстві, що додає циклічний характер іншим соціальним змінам і певним чином впливає на загальний темп соціального розвитку.

Варто враховувати, що немає соціальних змін, що проходили б безвісти для існуючої культури незалежно від того, чи створена інновація усередині даного суспільства чи проникнула ззовні в результаті дифузії. Важливо, що сучасне суспільство, що є вкрай динамічним освітам, зобов'язано реагувати на інновації, приймати й освоювати їх у соціальній, культурній і іншій областях людської діяльності. Неприйняття інновацій негайно породжує застій у соціальному житті і соціальні ефекти з ознаками регресу.

Нединамічне суспільство відстає від інших суспільств, що прагнуть до інновацій, і не може претендувати на добробут в соціальному житті.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціальні зміни – одна з найважливіших проблем соціології. *Соціальні зміни* – це перехід соціальних систем, спільностей, інститутів і організацій з одного стану в інший, у тому числі виникнення чи зникнення тих чи інших соціальних явищ, їхніх елементів. Існує багатопланова класифікація соціальних змін: за масштабом, за глибиною, за характером тощо. Соціальні зміни можуть набувати таких форм, як відкриття, винахід, дифузія, інновація.

II. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.

Соціальні зміни в суспільстві протікають у вигляді соціальних процесів.

Соціальні процеси – це соціальні зміни в суспільстві, що являють собою сукупні односпрямовані і відтворювані соціальні дії людей.

Завдяки тому, що в житті відбувається безліч соціальних процесів, можна виділити таку ж безліч їхніх типів. Найбільш коректною на сьогодні є така класифікація типів соціальних процесів:

I. Інтеграційні і дезінтеграційні, серед яких у свою чергу можна виділити:

а) співробітництво – погоджена діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на досягнення загального результату (пов'язаний, як правило, з кооперацією, поділом праці, але не зводиться до них, тому що представляє такий ступінь функціонального взаємозв'язку сторін, коли успіх індивіда чи групи обов'язково обумовлена загальним успіхом усієї групи). Зі співробітництвом безпосередньо зв'язані проблеми групової згуртованості;

б) суперництво – соціальний процес, що виникає при прагненні індивідів і груп задовольнити свої потреби, реалізувати свої інтереси за допомогою тих же об'єктів і засобів, якими інші індивіди і групи також намагаються задовольнити свої інтереси.

Виділяють наступні види суперництва:

а) сховані: конкуренція, змагання.

Конкуренція – спроба досягнення винагороди шляхом усунення чи випередження суперників, що прагнуть ідентичних цілей.

Конкуренція присутня у всіх суспільствах, оскільки люди ніколи не можуть задовольнити усі свої бажання. Вона може виявлятися на особистісному рівні (наприклад, два керівники змагаються за вплив в організації) чи носити безособовий характер (підприємець бореться за ринки збуту, не знаючи особисто своїх конкурентів). Конкуренція має сильний стимулюючий вплив.

б) відкриті: соціальні конфлікти і соціальна боротьба, (див. тему «Соціальні конфлікти»).

II. Процеси соціальної мобільності (див. теми «Соціальна структура суспільства» і «Особистість у системі суспільних зв'язків», а також питання даної теми «Соціальні зміни в процесі трудової діяльності»).

III. Ціннісно – з орієнтовані процеси формування цінностей, норм поведіння, див. тему «Особистість у системі суспільних зв'язків».

IV. Процеси соціального керування (див. аналіз стосовно до професії в темі «Соціологічні аспекти правоохоронної діяльності»).

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, соціальні зміни протікають у вигляді *соціальних процесів*, які являють собою сукупні односпрямовані й відтворювані соціальні дії людей та поділяються на інтеграційні та дезінтеграційні, соціальної мобільності, ціннісно-зорієнтовані, соціального керування.

III. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В ПРОЦЕСІ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

Одним з основних видів соціальних змін під час трудової діяльності є соціальна мобільність.

Як основний різновид соціальної мобільності в період трудової діяльності – як горизонтальної, так і вертикальної – розглядають адаптацію.

А Д А П Т А Ц І Я – пристосування індивіда чи групи до нового соціального середовища.

Головний метод адаптації – прийняття людиною чи групою норм і цінностей нового для нього соціального середовища.

Однак процеси адаптації набагато складніші, тому що:

1) не тільки особистість чи група пристосовується до нового середовища, але і середовище випробує на собі вплив «адаптантів», тобто в результаті приходу практично кожного нового індивіда змінюється і сам

колектив, доповнюється новими нормами і цінностями, носіями яких є нові члени колективів;

2) адаптація не зводиться лише до пристосування до середовища, колективу. Нерідко саме нове соціальне середовище «приходить» у колектив, змушуючи його адаптуватися до нього.

Наприклад, сьогодні на Україні люди працюють на тих же робочих місцях, але змушені пристосовуватися до нових ринкових умов.

Трудова адаптація працівників припускає їхню взаємодію з організацією, колективом, у ході якої здійснюється їх взаємне пристосування.

Т р у д о в а а д а п т а ц і я в к л ю ч а є:

1) психофізіологічну адаптацію індивіда в процесі праці - тобто освоєння індивідом сукупності всіх умов трудової діяльності (пристосування до техніки і технології, санітарно-гігієнічних умов, ритму праці, спецодягу і тощо);

2) соціально-психологічну адаптацію, тобто процес входження особистості в новий для неї колектив, формування особистісних зв'язків і відносин з іншими людьми;

3) професійну адаптацію, тобто процес звикання людини, що володіє визначеною професією, до нових для неї умов конкретної професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних й інших норм поведінки, необхідних для виконання відповідних трудових функцій.

Професійна адаптація викликається трудовими переміщеннями, що являють собою процес зміни працівником, соціальною групою під час трудової діяльності під впливом різних факторів своєї соціальної позиції, місця, що вони займають у колективі, на підприємстві.

Виділяють чотири форми соціальних трудових переміщень:

1. Соціальні переміщення, пов'язані зі зміною своїх соціальних позицій (тобто це не чисто трудові переміщення, а ті, які пов'язані зі зміною соціального статусу: наприклад, перехід в інший, «вищий» соціальний прошарок, у зв'язку зі шлюбом, одержанням спадщини і тощо).

2. Професійно-кваліфікаційні переміщення, пов'язані зі зміною соціального стану через оволодіння новою спеціальністю, службове просування тощо і, відповідно, заняття нової соціальної позиції.

3. Плинність кадрів, тобто стихійні переміщення працівників, обумовлені їхньою особистою незадоволеністю різними аспектами умов праці на відповідному робочому місці.

4. Соціальні трудові переміщення, пов'язані з проблемами зайнятості, безробіття, тобто з тенденціями вивільнення працівників, що склалися об'єктивно, їхнього перенавчання, заняттям ними нових соціальних позицій.

Остання форма соціальних переміщень особливо актуальна зараз, в умовах переходу до ринкових відносин і росту безробіття.

ВИСНОВОК ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Як підсумок зазначимо, що одним із основних видів соціальних змін під час трудової діяльності є соціальна мобільність, основним різновидом якої є

адаптація, що включає в себе психофізичну, соціально-психологічну та професійну адаптацію.

IV. СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ЕТНОСІВ.

Взаємодія етносів, що веде до зміни їхньої сутності, називається етнічним процесом. Він може проходити двома шляхами: еволюційним і трансформаційним.

Еволюційний етнічний процес – це значна зміна кожного з елементів етносу, насамперед мови, культури, соціальної структури, його складу за статтю та віком.

Трансформаційний етнічний процес охоплює зміни, що ведуть до заміни етнічної приналежності. Завершальним етапом його є зміна етнічної самосвідомості. Він буває двох типів: поділяючий і об'єднуючий. Останній, у свою чергу, підрозділяється на:

1) **к о н с о л і д а ц і ю** – злиття декількох самостійних родинних за мовою народів у єдиний, новий, більш великий **э т н о с** (міжетнічна консолідація); або внутрішнє зімкнення народів за рахунок згладжування розходжень між окремими групами (внутрішня консолідація).

Приклад першої – слов'янська консолідація IX – XII ст., другої – стирання граней між німецькими народностями в середні століття.

2) **а с с и м і л я ц і ю** – розчинення одного етносу чи його частини в іншому, звичайно більш численному. В результаті втрачаються споконвічні етнічні властивості і здобуваються інші (Італія, Англія, Данія).

3) **і н т е г р а ц і ю** – взаємодія усередині держави чи на міждержавному рівні декількох народів, що значно розрізняються по мові і культурі, що веде до появи в них ряду загальних рис.

У результаті складаються не нації, а етнічні спільності, Але вони не міцні. Прикладом може служити історія Австро-Угорщини, Чехословаччина, Югославії, СРСР.

Слід зазначити, що навіть у США, країні емігрантів, політика стирання міжетнічних граней визнана неефективною.

У завершення слід зазначити, що всі ці етнічні процеси протікають з різною швидкістю і результативністю.

80-і – 90-і р.р. стали переломними в розумінні проблем етнічних взаємин у нашій країні. Виросло розуміння їхньої значимості, була переглянута точка зору, що з розвитком індустріального суспільства стираються мовні і національні розходження.

ВИСНОВКИ ПО ЧЕТВЕРТОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціальні зміни в процесі розвитку етносів можуть проходити двома шляхами: еволюційним (значна зміна кожного з елементів етносу, насамперед мови, культури, соціальної структури, його складу за статтю та віком) і трансформаційним (зміни, що ведуть до заміни етнічної приналежності).

V. ЕВОЛЮЦІЙНА І РЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.

Існує два методологічно різних підходи до вивчення процесу розвитку суспільства: соціальний еволюціонізм і соціальний революціонізм.

I

Соціальний еволюціонізм – це спроба глобального осмислення історичного процесу як частини загального, нескінченно різноманітного й активного процесу еволюції космосу, планетної системи, Землі, культури.

Найдокладніше теорія еволюціонізму розроблена в системі англійського соціолога Г.Спенсера (XIX в.), що розглядав соціальний еволюціонізм як частину універсальної еволюції і формулював історію розвитку людства як зміну стадій, як розвиток від простого до диференційованого, від неосвіченості до освіченості, від суспільства з ручною технологією до суспільства з машинною технологією тощо.

Відповідно до цієї теорії суспільства поділяються на традиційне й індустріальне (у XX в. ця теорія розроблена французьким соціологом Ароном (60-і рр.) і американським У. Ростоу, що у 1960 р. випустив книгу «Стадії економічного росту»).

Традиційне суспільство – це аграрне суспільство з натуральним господарством, становою ієрархією, які засновані на традиційних засобах регуляції. Це примітивне родоплеменне, рабовласницьке і феодальне суспільство. Для нього характерні низькі темпи розвитку виробництва, що могли задовольнити потреби лише на мінімальному рівні; велика інерційність, несприйнятливність до нововведень. У традиційному суспільстві суворо регламентуються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведіння індивідів. Соціальні освіта, освячені традиціями, вважалися непорушними.

Для індустріального суспільства, що визначається безпосередньо рівнем технічного, індустріального розвитку, характерні:

- розвинута і складна система поділу праці в суспільстві в цілому при сильній його спеціалізації в конкретних сферах виробництва і управління;
- масове виробництво товарів на широкий ринок;
- механізація й автоматизація виробництва і управління;
- науково-технічна революція (НТР).

Наслідком цих процесів є:

- висока розвиненість засобів транспорту і комунікацій;
- високий ступінь мобільності й урбанізації;
- якісні зрушення в структурах національного споживання.

Таким чином, з погляду цієї теорії, основні характеристики великої промисловості (індустрії) обумовлюють форму поведінки не тільки в сфері організації і керування виробництвом, але і у всіх інших сферах громадського життя.

Поняттю «індустріальне суспільство», як більш об'ємному, варто надати перевагу у порівнянні з поняттям «капіталізм», тобто капіталізм – це суспільство, де індустріальне виробництво (переважна форма економічної організації) знаходиться в приватній власності, де підприємець відразу і власник і головний суб'єкт керування трудовим процесом і працівниками. Але цей збіг тимчасовий. З ростом масштабів індустрії власність на капітал надалі не гарантує контролю над системами влади й авторитету на підприємствах. Промислове виробництво все більше починають контролювати менеджери-адміністратори.

Основні положення теорії індустріального суспільства такі:

- найзначиміші історичні зміни в сучасному світі пов'язані з переходом від традиційного аграрного суспільства до індустріального. Цей процес називається модернізацією.

- Існує визначена логіка індустріалізації, що веде людське суспільство до збільшення подібності в основних інститутах: чим більш індустріалізовані суспільства, тим більша їхня однаковість (теорія конвергенції).

- І Н Д У С Т Р І А Л І З А Ц І Я – прогресивний рух в історії. В індустріальному суспільстві зникають станові перегородки, спадкоємні привілеї, проголошуються рівні цивільні права, демократизація суспільно-політичного життя. Це відбувається внаслідок розширення соціальної мобільності, загального доступу до освіти, рівності можливостей. Тобто відбувається прогресуюче усунення зовнішніх, соціальних за походженням, нерівностей.

- Конфлікти і напруга в індустріальному суспільстві мають тенденцію до урівноваженості.

- Відбувається зміцнення національної ліберально-демократичної держави.

Розвитком системи ідей щодо індустріального суспільства (60-і рр.) у 70-і рр. стає теорія постіндустріального суспільства (американські соціологи Д. Бэлл, Дж. Гэлбрейт, Зб. Бжезінский, А. Тоффлер).

В основі цієї теорії лежить поділ усього суспільного розвитку на три етапи:

- доіндустріальні (аграрні) суспільства;
- індустріальне суспільство;
- постіндустріальне суспільство (технотронно у Бжезінського).

Умовами виникнення цієї теорії є:

- 1) структурні зміни в економіці і культурі найбільш розвинутих країн;
- 2) різке зростання знань і інформації.

Тобто маючи необхідну освіту і маючи доступ до новітньої інформації індивід одержує переважні шанси в просуванні по сходам соціальної ієрархії. Творча праця стає запорукою успіху.

	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
--	-----------------	---------------	-------------------

	суспільство	суспільство	суспільство
Переважаюча економічна діяльність	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг
Головна мета (престиж)	Влада	Гроші	Знання
Головні соціальні інститути	Церква, армія	Корпорація	Університети
Соціальна структура (головні соціальні прошарки)	Священики, феодала	Бізнесмени	Учені, менеджери, консультанти

Усі три типи суспільств припускають розвиток суспільства на основі технічних і технологічних нововведень у сполученні з різними психологічними мотивами діяльності:

- націоналізмом;
- духом підприємництва і конкуренції і тощо.

Важливо відзначити, що технологічні перевороти спричиняють перевороти в інших сферах громадського життя, але вони не супроводжуються соціальними конфліктами, соціальними революціями.

Розглянемо тепер теорію революційного перетворення суспільства, засновниками якої були К.Маркс і Ф.Енгельс.

Основою теорії є формаційний підхід до історичного розвитку. Відповідно до цієї теорії, людство проходить у своєму розвитку п'ять стадій (формацій):

- первісне суспільство;
- рабовласницьке суспільство;
- феодальне суспільство;
- капіталістичне суспільство;
- комуністичне суспільство.

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої здійснюється за допомогою соціальної революції. Економічною основою соціальної революції є конфлікт між ростом продуктивних сил і застарілою, консервативною системою виробничих відносин. Цей конфлікт виявляється в загостренні класової боротьби між панівним класом, зацікавленим у збереженні існуючого ладу, і пригнобленим класом. Соціальні революції здійснюються в кілька етапів:

- 1) завоювання політичної влади;
- 2) здійснення перетворень у всіх сферах громадського життя;
- 3) формування нових соціально-економічних відносин.

Еволюційна і революційна теорії ґрунтуються на ідеї суспільного прогреса, тобто затверджують можливість спрямованого розвитку суспільства,

що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого.

Поряд з ними існують теорії, що заперечують можливість прогресивного розвитку суспільства. Одна з них – теорія культурно-історичних типів.

Суть теорії культурно-історичних типів полягає в такому твердженні: розвиток суспільства не однолінійний, а багатолінійний. Раніше розглянуті концепції виходять з того, що Європа – центр світового історичного процесу, а сам світовий процес з'являється односпрямованим закономірним процесом прогресивного розвитку. Автори ж даної теорії затверджують, що є народи «неісторичні» – тупикові гілки в розвитку суспільства, що не в змозі самі вирішувати свою долю, виробляти свою державність тощо, і «історичні», самостійні.

Останніх нараховується 13 типів, у тому числі: єгипетський, китайський, індійський, грецький, римський, романо-германський, слов'янський тощо. Автором даної теорії є російський учений Данилевський Н.Я.

Відповідно до даної теорії кожен культурно-історичний тип проходить чотири стадії розвитку:

1) несвідому;	←	ці два періоди найбільше тривалі.
2) державного становлення;	←	
3) розквіту цивілізації;	←	ці два періоди дуже короткі два-три сторіччя.
4) занепад цивілізації.	←	

За допомогою цієї теорії може пояснити історію розвитку і загибелі цивілізацій Сходу (Китаю, Індії, Єгипту і тощо.), Рима й ін. держав.

Крім Н.Я.Данилевського одним із творців теорії культурно-історичних типів був Питирим Сорокін.

Найважливішою в його теорії була ідея про становлення єдиної цивілізації на всій планеті. Сьогодні ця ідея набула широкого розвитку у вигляді усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі (від лат. глобус – земля, куля.).

ВИСНОВКИ ПО П'ЯТОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, процес розвитку суспільства розглядається з двох методологічно різних підходів: соціального еволюціонізму та соціального революціонізму. Водночас існують теорії, що заперечують прогресивний розвиток суспільства, наприклад, теорія культурно-історичних типів.

VI. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ.

Глобалізація соціальних і культурних процесів у сучасному світі означає не тільки їх всепланетність, але і те, що в сучасну епоху людство входить у єдину систему соціокультурних, економічних, політичних і інших зв'язків і взаємин, тобто в порівнянні з минулими етапами незмірно зросла загальнопланетарна єдність людства, що являє собою принципово нову

суперсистему, спаяну загальною долею і загальною відповідальністю. Тому, незважаючи на різні відмінності держав і народів, соціологи вважають правомірним говорити про становлення єдиної цивілізації.

Такий підхід яскраво виявляється при розгляді теорії постіндустріального суспільства, що затверджує, що сучасний технологічний переворот створює колосальні передумови для розвитку глобалізації людської взаємодії, поглиблення поділу праці і спеціалізації. Людство поєднується в єдину соціокультурну цілісність.

Існування такої цілісності диктує свої вимоги до людства в цілому і до окремих особистостей зокрема. У такому суспільстві повинна домінувати установка на інформаційне збагачення, придбання нового знання, формування нової гуманістичної культури.

Але глобалізація соціокультурних процесів разом із позитивним надбанням призвела і до череди серйозних проблем, що отримали назву «Глобальних проблем сучасності»: економічні, політичні, демографічні й ін. Їхня сукупність поставила перед людством єдину глобальну проблему: «в и ж и в а н н я л ю д с т в а».

Вивченням глобальних проблем сучасності займається міжнародний дослідницький центр «Римський клуб» (засновник – А. Печчеї). Головна ідея клубу така: ключ до рішення глобальних проблем лежить насамперед у зміні самої людини, тобто в духовному самовдосконаленні, зміні цінностей з метою зміни взаємин між людиною і середовищем його проживання.

У рамках дослідження глобальних проблем сучасності розглядаються різні теорії. Так, наприклад:

Скорочення природних ресурсів, площ, придатних для сільського господарства, зростання темпів споживання, збільшення населення можуть привести у середині ХХІ ст. до глобальної кризи: катастрофічному забрудненню середі проживання, різкому зростанню смертності, виснаженню природних ресурсів, занепаду виробництва.

1. Як альтернатива такому розвитку існує теорія «глобальної рівноваги». Суть її полягає в твердженні: необхідно негайно припинити збільшення чисельності населення Земної кулі, обмежити промислове виробництво, зменшити приблизно в 100 разів споживання ресурсів Землі. (Моделі Форрестера і Медоуза).

Однак закладені в обох цих моделях методологічні прорахунки дозволили взяти під сумнів висновки, що містяться в них. Так, математичні методи дозволили розрахувати послуги і харчування в середньому на душу населення, але не враховували вікових, національних, соціальних розходжень.

У наступних дослідженнях «Мир –3» (М.Месаровича, Е.Пестеля) була зроблена спроба виправити ці недоліки за допомогою використання великої кількості факторів. Світ було розбито на десять взаємозалежних регіонів, взаємодія між якими здійснюється через експорт-імпорт і міграцію населення. Автори цієї моделі прийшли до висновку, що світу загрожує не глобальна катастрофа, а ціла серія регіональних катастроф, що почнуться значно раніше, ніж відповідно до попередньої теорії. Концепції «глобальної рівноваги» вони

протиставили концепцію «Органічного росту» чи диференціації розвитку різних елементів системи. Відповідно до цієї теорії, в окремі періоди інтенсифікації одних параметрів у визначених регіонах (наприклад, рівень харчування, сільськогосподарський і промисловий капітал у регіонах Азії й Африки) супроводжується обмеженням росту матеріального споживання в інших (у країнах Заходу).

Однак ніякі глобальні моделі не змогли пророчити тих колосальних змін, що відбулися в другій половині 80-х – на початку 90-х рр. у Східній Європі і на території СРСР. Ці зміни істотно модифікували характер плину глобальних процесів, тому що вони призвели до припинення «холодної війни», інтенсифікацію процесу роззброювання, істотно вплинули на економічну і культурну взаємодію. Зміни, що відбуваються, дозволяють припустити, що вони будуть сприяти формуванню єдиної глобальної суспільної цивілізації.

ВИСНОВКИ ПО ШОСТОМУ ПИТАННЮ

Підсумовуючи, підкреслимо, що глобалізація соціокультурних процесів разом із позитивним надбанням призвела і до череди серйозних проблем, що отримали назву «Глобальних проблем сучасності»: економічні, політичні, демографічні й ін.

VII. СОЦІАЛЬНІ РУХИ, ЇХНЯ ПРИРОДА І ТИПИ.

Часто можна спостерігати, як у суспільстві виникають процеси, пов'язані з колективними діями людей, що не входять в організації і не об'єднані у соціальні групи. Ці колективні дії пасивні чи екстремістські, неусвідомлені чи раціональні, являють собою особливий різновид соціальних процесів, які називаються соціальними рухами. Чому ж виникають соціальні рухи і що вони собою представляють?

Соціологи XIX в. розглядали соціальні рухи як сукупність дій, спрямованих на підтримку соціальних змін. Сучасні соціологи, однак, вважають, що ці дії можуть бути спрямовані не тільки на підтримку, але і проти соціальних змін.

Соціальні рухи можуть бути релігійні, емігрантські, молодіжні, феміністські, політичні, революційні й ін.

Соціальні рухи – це не соціальні інститути, вони високодинамічні і мають невизначений життєвий цикл. У них задіяне обмежене число індивідів, і більшість членів суспільства не входить до них і ставиться до них байдуже чи з ворожістю. Якщо ж який-небудь рух одержує більш-менш загальну підтримку з боку членів суспільства, його діяльність у вигляді соціального руху, як правило, закінчується і воно перетворюється на соціальний інститут, стає необхідним елементом громадського життя.

Соціальні рухи не слід змішувати і з організаціями, що мають офіційне членство і фіксовані правила. Напроти, соціальні рухи практично цілком позбавлені організованості.

Іноді соціальні рухи діють як групи тиску (наприклад, рух у підтримку депутатської групи, президента тощо), маючи за мету впливати на інститути керування в суспільстві. Однак, це не політичні рухи.

ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ РУХІВ:

1. Експресивні рухи – вираження свого ставлення до існуючої системи, що не подобається, але яку не в силах змінити. Кожен індивід, що бере участь у такому русі, погоджується з існуючою непривабливою дійсністю, модифікуючи своє ставлення до неї, але не модифікуючи саму реальність. За допомогою мріянь, уявлень, ритуалів, танців ігор тощо, він знаходить довгоочікуване емоційне полегшення, що робить його життя терпимим.

Експресивні рухи виникли в далекій давнині (містерії в Древній Греції, Римі, Персії, Індії). У наш час найбільше яскраво вони виявляються в молодіжному середовищі (хіппі, панки, рокери тощо), а також у вигляді рухів ветеранів, монархічних рухів тощо.

Члени таких рухів знаходять емоційне задоволення в носінні своєї форми, дотриманні обрядів, звичаїв тощо. Вони найчастіше пов'язані з пасивною поведінкою, відходом від дійсності шляхом мрій чи спогадів.

2. Утопічні рухи. Свій початок вони беруть ще з часів Томаса Мора і його знаменитої «Утопії», комуни Роберта Оуэна, рухів перших християн, релігійних сект Сходу, створюваних на основі загальної рівності. Сьогодні до них можна віднести руху реформ, такі, наприклад, як аболіціоністські (рухи за скасування якого-небудь закону), феміністські (рухи за рівноправність жінок), що забороняють порнографію, будівництво атомних електростанцій тощо.

3. Революційні рухи, що розвиваються поступово в атмосфері загальної соціальної незадоволеності. Причому, у демократичних суспільствах вони, як правило, не виникають, тому що демократія є основою соціальних реформ, а реформи неминуче відсувають революцію. Не випадково комуністичні рухи не розвинуті в таких традиційно демократичних країнах, як Швеція, Швейцарія, чи Бельгія Данія, і сильно розвинуті в тих країнах, де тією чи іншою мірою проводиться репресивна політика.

4. Рухи опору. На відміну від революційних рухів, що виникають там, де соціальні зміни протікають занадто повільно, рухи опору з'являються серед тих незадоволених, котрі вважають, що зміни в суспільстві відбуваються занадто швидко. Це, наприклад, всілякі опозиційні рухи.

Передумовами виникнення соціальних рухів є соціальна незадоволеність, соціальна несправедливість, соціальна дезорганізація, статусна невизначеність, наявність ідеології, що виправдовує передбачувані колективні дії в соціальних рухах.

У стабільних, високоінтегрованих суспільствах з незначними соціальними напруженнями, зі згуртованістю соціальних груп дуже рідко виникають соціальні рухи і лише деякі люди цікавляться ними.

Але в дезорганізованому суспільстві що постійно змінюється (якимсь є сьогодні українське суспільство) цілком вдоволені індивіди зустрічаються рідко, багато людей висловлюють незадоволеність, тому великий відсоток тих,

хто піддається бажанню виступати в соціальних рухах і активно змінювати навколишню дійсність.

Цьому сприяють такі фактори, як:

- мобільність;
- маргінальність;
- соціальна ізоляція;
- зміна соціального статусу;
- втрата сімейних зв'язків;
- особистісна неупорядкованість тощо.

Важко відповісти на запитання, чого більше – шкоди чи користі для суспільства несуть соціальні рухи. Важливо, що вони служать одним зі засобів зміни суспільства.

ВИСНОВКИ ПО СЬОМОМУ ПИТАННЮ

Як висновок, одним із засобів зміни суспільства є соціальні рухи, природа, характер і спрямованість яких залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства. У соціальній сфері не існує незмінних об'єктів і суб'єктів, тому явища суспільного життя слід розглядати як у статиці, так і у динаміці.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Соціальні зміни – одна з найважливіших проблем соціології. *Соціальні зміни* – це перехід соціальних систем, спільностей, інститутів і організацій з одного стану в інший, у тому числі виникнення чи зникнення тих чи інших соціальних явищ, їхніх елементів. Існує багатопланова класифікація соціальних змін: за масштабом, за глибиною, за характером тощо. Соціальні зміни можуть набувати таких форм, як відкриття, винахід, дифузія, інновація. Соціальні зміни протікають у вигляді *соціальних процесів*, які являють собою сукупні односпрямовані й відтворювані соціальні дії людей та поділяються на інтеграційні та дезінтеграційні, соціальної мобільності, ціннісно-зорієнтовані, соціального керування. Одним із основних видів соціальних змін під час трудової діяльності є соціальна мобільність, основним різновидом якої є адаптація, що включає в себе психофізичну, соціально-психологічну та професійну адаптацію. Соціальні зміни в процесі розвитку етносів можуть проходити двома шляхами: еволюційним і трансформаційним.

Процес розвитку суспільства розглядається з двох методологічно різних підходів: соціального еволюціонізму та соціального революціонізму. Водночас існують теорії, що заперечують прогресивний розвиток суспільства, наприклад, теорія культурно-історичних типів, головною ідеєю якої є становлення єдиної цивілізації на всій планеті. Сьогодні ця ідея набула широкого розвитку у вигляді усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі, що разом із позитивним надбанням призвела до глобальних проблем сучасності.

Одним із засобів зміни суспільства є соціальні рухи, природа, характер і спрямованість яких залежать від змісту світових, регіональних і національних процесів, стану суспільства.

Отже, у соціальній сфері не існує незмінних об'єктів і суб'єктів, тому явища суспільного життя слід розглядати як у статиці, так і у динаміці.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Сутність і види соціальних змін.
2. Поняття соціального процесу.
3. Соціальні зміни в процесі трудової діяльності.
4. Соціальні зміни в процесі розвитку етносів.
5. Еволюційна і революційна теорії соціального розвитку суспільства.
6. Глобальні проблеми сучасності.
7. Соціальні рухи, їхня природа і типи.

ТЕМА № 6:
«СОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ: ГЕНЕЗИС ТА МЕХАНІЗМ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ»

ПЛАН

Вступ

4. Сутність, причини, функції і класифікація соціальних конфліктів.
5. Стадії і форми протікання соціальних конфліктів.
6. Конфлікти в трудовому колективі як різновид соціальних конфліктів.

Висновки

Список рекомендованої літератури:

9. Барвінський А.О. Соціологія. – К., 2005.
10. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
11. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота. – К., 2006.
12. Головатий М.Ф. Соціологія молоді. – К., 2006.
13. Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
14. Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
15. Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
16. Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
17. Спеціальні та галузеві соціології. –К., 2008.
18. Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
19. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Формування у студентів системи знань про одну з форм соціальної взаємодії суб'єктів – соціальний конфлікт, його природу, причини виникнення, шляхи вирішення, класифікацію, значення у суспільному житті.

ВСТУП

Одним з найбільш важливих і актуальних видів суперництва як соціального процесу виступає СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ, що є об'єктивною властивістю соціальних систем, обумовленою суперечливою природою громадського життя. Соціальна неоднорідність суспільства, розходження в рівнях доходів, влади, престижі тощо нерідко породжують соціальні протиріччя. Але об'єктивні протиріччя соціальних груп не слід ототожнювати з конфліктами. З одного боку, не усі виникаючі між людьми конфлікти є гострими, деякі з них постійно присутні в діяльності індивідів і груп. З іншого боку, лише в тих випадках, коли протиріччя досягають визначеної стадії розвитку, вони суб'єктивно усвідомлюються людьми як такі, котрі зачіпають

їхні інтереси. Такий конфлікт не просто соціальне протиріччя, а таке протиріччя, що пов'язане з його суб'єктивним усвідомленням людьми.

Задачі лекції: з'ясувати сутність, причини виникнення соціального конфлікту, надати класифікацію соціальних конфліктів, виокремити стадії та форми їх протікання на основі поєднання процесуальної та структурної моделі опису конфлікту, окреслити основні аспекти проблеми соціальних трудових конфліктів.

Ключові поняття: “соціальні конфлікти”, “вища точка конфлікту”, “страйк”, “пікетування”, “запит”, “конфліктологія”.

I. СУТНІСТЬ, ПРИЧИНИ, ФУНКЦІ І КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ.

Як уже розглядалося раніше, одним з найбільш важливих і актуальних видів суперництва як соціального процесу виступає **СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ**, що є об'єктивною властивістю соціальних систем, обумовленого суперечливою природою громадського життя. Соціальна неоднорідність суспільства, розходження в рівнях доходів, влади, престижі тощо нерідко породжують соціальні протиріччя. Але об'єктивні протиріччя соціальних груп не слід ототожнювати з конфліктами. З одного боку, не усі виникаючі між людьми конфлікти є гострими, деякі з них постійно присутні в діяльності індивідів і груп. З іншого боку, лише в тих випадках, коли протиріччя досягають визначеної стадії розвитку, вони суб'єктивно усвідомлюються людьми як такі, котрі зачіпають їхні інтереси. Такий конфлікт не просто соціальне протиріччя, а таке протиріччя, що пов'язане з його суб'єктивним усвідомленням людьми.

СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ - це вища стадія розвитку протиріч у системі взаємовідносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів суспільства, що характеризується максимальним посиленням протилежних тенденцій і інтересів у поведінці індивідів і спільностей.

КОНФЛІКТ - це повсюдне явище.

Кожне суспільство, кожна соціальна група, соціальна спільність тією чи іншою мірою піддаються конфліктам. Чи можливо існування суспільства без конфліктів? Чи є конфлікт проявом дисфункції організації, девіантною поведінкою індивідів і груп, аномалією в суспільному житті, чи це нормальна, необхідна форма соціальної взаємодії між людьми?

У соціології існують дві точки зору з цього питання. Одна з них (переважно, марксистська) виходить з того, що конфлікт усього лише тимчасовий стан суспільства, організації, що може бути переборений раціональними засобами (приміром, конфлікт між пролетаріатом і буржуазією - відповідно до марксистських навчань).

Більшість же соціологів немарксистської орієнтації схилиються до думки, що існування суспільства без конфліктів неможливо, він є невід'ємною частиною буття, головним двигуном суспільного розвитку. А це значить, що конфлікт - це не дисфункція, не аномалія, а норма відносин між людьми, необхідний елемент соціального життя, що дає вихід соціальній напруженості, енергії діяльності, породжуючи соціальні зміни різного масштабу.

Найважливіше значення для вивчення того чи іншого конфлікту є визначення його ПРИЧИН. Це особливо важливо для діагностики ранніх стадій конфлікту, тому що дозволяє відшукувати його реальні причини і здійснювати соціальний контроль за поведінкою соціальних груп на предконфліктній стадії.

Аналіз причин соціального конфлікту доцільно починати з їхньої типології. Можна виділити такі ТИПИ ПРИЧИН:

- 1) **НАЯВНІСТЬ ПРОТИЛЕЖНИХ ОРІЄНТАЦІЙ**, щодо найбільш вагомих сторін соціального життя (наприклад, різне ставлення до приватної і колективної власності, до любові, до родини і шлюбу, манері поведінки, мистецтву, спорту тощо, стосовно будь-яких соціальних інститутів). Найбільш гострі конфлікти з'являються там, де існують розходження в культурі, сприйнятті ситуації, статусі чи престижі. Конфлікти цього типу можуть протікати в сферах економічних, політичних, соціально-психологічних і ін. сферах ціннісних орієнтацій.
- 2) **ІДЕОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ**, коли конфлікт виникає через різне ставлення до системи ідей. У даному випадку каталізатором протиріч стають елементи віри, релігійні, соціально-політичні устремління.
- 3) **РІЗНІ ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ**, що впливають зі значного розходження в розподілі цінностей (доходів, знань, інформації, елементів культури тощо) між індивідами чи групами. Нерівність у розподілі цінностей існує повсюдно, але конфлікт виникає тільки при такій величині нерівності, що розцінюється однією із соціальних груп як дуже значне, і тільки якщо воно приводить до блокади важливих соціальних потреб в одній із соціальних груп.
- 4) **ПРИЧИНИ КОНФЛІКТІВ, ЩО ЛЕЖАТЬ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ЕЛЕМЕНТАМИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ**, тобто через різне місце, що займають структурні елементи в суспільстві, в організації тощо (Наприклад, між центром і периферією в адміністративному устрої; між керівництвом і підрозділом організації за місце в ієрархічній структурі тощо)

Однак, крім існування причин для того, щоб відбувся конфлікт, повинні скластися певні умови, що служать для нього живильними. Тому не можна розглядати й оцінювати причину конфлікту без обліку умов, що впливають на стан, і груп, що потрапили у сферу дії цих умов.

Існують самі різноманітні класифікації соціальних конфліктів. Так, по "входженню" у систему організаційних зв'язків виділяють:

- функціональні конфлікти;
- дисфункціональні конфлікти.

По специфіці впливу на організацію:

- конструктивні конфлікти;
- деструктивні конфлікти.

По тривалості:

- короткочасні;
- затяжні тощо.

Однак основна класифікація соціальних конфліктів пов'язана з тим, які сторони беруть участь у них. У цьому зв'язку виділяють такі наступні види соціальних конфліктів:

- **ОСОБИСТІСНІ** (рольові), тобто конфлікти, що відбуваються усередині особистості, на рівні індивідуальної свідомості. Вони можуть бути пов'язані, наприклад, з мінливою залежністю чи з рольовою напруженістю. Це чисто психологічний конфлікт, але він може виявитися каталізатором для виникнення групової напруги, якщо індивід буде шукати причину свого внутрішнього конфлікту серед членів групи.
- **МІЖОСОБИСТІСНІ**, коли розбіжність виникає між двома чи більш членами однієї чи декількох груп.
- **МІЖГРУПОВІ** конфлікти являють собою зіткнення представників декількох груп.
- **КОНФЛІКТ ПРИНАЛЕЖНОСТІ**, що виникає в силу подвійної приналежності індивідів, що входять одночасно до двох конкуруючих груп з однаковими цілями, чи коли одна група існує усередині іншої, більшої.
- **КОНФЛІКТ ІЗ ЗОВНІШНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ**, коли індивіди, що складають групу, зазнають утиску ззовні, насамперед, з боку культурних, адміністративних і економічних норм і інститутів.

У менеджменті, де проблема регулювання соціальних конфліктів стоїть максимально гостро, склався інший підхід до цього питання: соціальні конфлікти класифікуються виходячи з основних причин виникнення соціальних протиріч, що лежать в основі конфлікту. Відповідно до цього виділяють:

- **КОНФЛІКТИ РЕСУРСІВ**, причиною яких виступає обмеженість економічних, матеріальних і ін. ресурсів;
- **КОНФЛІКТИ ЦІЛЕЙ**, що виникають у ситуаціях, коли сторони займають різні позиції, переслідують свої цілі, виконуючи одну задачу.
- **КОНФЛІКТИ ЦІННОСТЕЙ**, викликані протилежними ціннісними орієнтаціями індивідів і груп;

- **КОНФЛІКТИ КОМУНІКАЦІЙ**, причиною яких служить погана, недостатня чи перекручена інформація.

Крім усіх, перерахованих вище, варто особливо виділити **ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ КОНФЛІКТИ**, тобто конфлікти між великими соціальними групами (класами, соціальними прошарками, націями), пов'язані з рішенням відповідних протиріч загальносоціального характеру (класові, етнічні тощо). Для їхнього аналізу найбільше підходить класифікація, що підрозділяє конфлікти в залежності від тієї сфери громадського життя, що він "захоплює". У ній виділяються такі види конфліктів:

- 1) **ПОЛІТИЧНІ** конфлікти з приводу розподілу влади, домінування, впливу, авторитету.
- 2) **НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНІ** конфлікти на основі боротьби за права й інтереси етнічних і національних груп (статусні чи територіальні).
- 3) **СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ** конфлікти з приводу засобів життєзабезпечення, рівня заробітної плати, використання професійного й інтелектуального потенціалу, рівня цін, доступу до різних благ тощо.

При аналізі соціальних конфліктів необхідно дати характеристику їхніх учасників чи суб'єктів. Великий конфліктолог Р. Дарендорф до **СУБ'ЄКТІВ КОНФЛІКТУ** відносить три види соціальних груп:

- **ПЕРВИННІ ГРУПИ**, тобто безпосередні учасники конфлікту, у якості яких можуть виступати будь-які індивіди, групи, організації, що навіть не завжди можуть усвідомлювати цілі і задачі конфліктного протистояння;
- **ВТОРИННІ ГРУПИ**, що прагнуть бути не замішаними безпосередньо в конфлікт, але роблять свій внесок у його розпалення. На стадії загострення конфлікту вони можуть стати первинною стороною.
- **ТРЕТІ СИЛИ**, зацікавлені в розв'язанні конфлікту.

З загальної характеристики соціальних конфліктів випливає визначення їхніх **ФУНКЦІЙ** (В ОСНОВНОМУ, **КОНСТРУКТИВНИХ**).

- 1) **ІНТЕГРАЦІЇ** соціальної організації (конфлікт впливає на встановлення оптимального співвідношення індивідуальних і групових інтересів);
- 2) **СИГНАЛІЗАЦІЇ**, тобто виявлення проблем, недоліків тощо;
- 3) **ІННОВАЦІЇ** (тільки в процесі конфлікту визначають перешкоди, що стоять перед новим і воно "пробиває" собі дорогу);
- 4) **ІНФОРМАЦІЇ** (у ході конфлікту "розкривається", актуалізується раніше закрита інформація, що стосується відносин у колективах) ;
- 5) **СТАБІЛІЗАЦІЇ**;
- 6) **ПІЗНАННЯ І НАВЧАННЯ** сторонами конфлікту один одного;
- 7) **СТИМУЛЮВАННЯ** нормотворчості і соціального контролю;

8) СПРИЯННЯ створенню нових соціальних інститутів.

Як видно з перерахованого вище, основні функції конфліктів благотворно позначаються на актуальній стані суспільства і сприяють його розвитку.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, проблема конфлікту – одна з найактуальніших у соціології. **Соціальний конфлікт** - це вища стадія розвитку протиріч у системі взаємовідносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів суспільства. Конфлікти у суспільстві породжують ряд причин. Існують різні критерії класифікації соціальних конфліктів, проте основний критерій пов'язаний з тим, які сторони беруть участь у конфлікті. Із загальної характеристики соціальних конфліктів впливає визначення їхніх функцій (в основному, конструктивних).

II. СТАДІЇ І ФОРМИ ПРОТІКАННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ

Конфліктологія виробила дві моделі опису конфлікту: процесуальну і структурну. **ПРОЦЕСУАЛЬНА МОДЕЛЬ** наголошує на динаміці конфлікту, виникненні конфліктної ситуації, переході конфлікту з однієї фази в іншу, формах конфліктної поведінки, кінцевому результаті конфлікту. У **СТРУКТУРНІЙ МОДЕЛІ** акцент переноситься на аналіз умов, що лежать в основі конфлікту і визначають його динаміку.

Спробуємо сполучити ці дві моделі. Звичайно в конфлікті виділяють чотири стадії: передконфліктну, конфліктну, вирішення конфлікту і післяконфліктну. У свою чергу кожна з цих стадій може розділятися на ряд фаз.

ПЕРША ПЕРЕДКОНФЛІКТНА СТАДІЯ ПОДІЛЯЄТЬСЯ НА ДВІ ФАЗИ:

- **ПОЧАТКОВА** фаза характеризується формуванням конфліктної ситуації - нагромадженням і загостренням протиріч. На цій стадії можна говорити про латентну (сховану) фазу розвитку конфлікту;
- **ДРУГА ФАЗА** починається з інциденту чи приводу, тобто якоїсь зовнішньої події, що надає руху конфліктуючим сторонам. На цій фазі відбувається усвідомлення конфліктуючими сторонами спонукальних мотивів, тобто протилежності їхніх інтересів, цілей, цінностей тощо. Тепер конфлікт із латентної стадії переходить у відкриту і виражається в різних формах конфліктної поведінки.

ДРУГА КОНФЛІКТНА СТАДІЯ характеризується **КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ** і також має кілька фаз.

ПЕРША ФАЗА - це **ПЕРЕХІД ДО КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ**, тобто до дій, спрямованих на те, щоб прямо, за допомогою дій, що носять відкритий (словесні суперечки, економічні санкції, фізичний вплив, політична боротьба тощо) чи схований (обман, заплутування, інтриги, маскування тощо) характер,

блокувати досягнення конфронтуючою стороною її цілей, намірів, інтересів. Для цього необхідне вироблення установки на боротьбу, психологічна готовність до неї. Формування такої установки є задачею даної фази.

Отже, дії в безпосередньому конфлікті можуть бути дуже різноманітними - відкритими, схованими, безпосередніми, опосередкованими, фізичними, психологічними й ідеологічними. А по своєму внутрішньому змісті конфлікти можуть поділятися на РАЦІОНАЛЬНІ й ЕМОЦІЙНІ. ДО РАЦІОНАЛЬНОГО відносяться такі конфлікти, що охоплюють сферу розумного, ділового суперництва, перерозподілу ресурсів і удосконалювання управлінської чи соціальної структури, а також конфлікти в області культури, коли намагаються звільнитися від віджилих непотрібних норм, звичаїв, вірувань. Ті, хто приймає участь в раціональних конфліктах, як правило, не переходять на особистісний рівень і не формують у своїй свідомості образ ворога. Повага до суперника, визнання за ним права на деяку частку істини - характерні риси цих конфліктів. Вони не бувають гострими і затяжними, сторони приходять до згоди.

Однак у ході конфліктних взаємодій агресія його учасників часто переноситься з причини конфлікту на особистості і учасники починають діяти на основі особистої ворожості. Такий конфлікт називається ЕМОЦІЙНИМ. У цьому випадку з'являються негативні стереотипи, що породжують ворожість і навіть ненависть до супротивника (створення образу "чужої" національності як некультурної, жорстокої тощо, у період міжнаціональних конфліктів). Такі конфлікти непередбачені, практично некеровані, можуть продовжуватися з покоління в покоління. Потрібне дійсне ламання свідомості, щоб знищити сформовані стереотипи.

Конфлікт на цій фазі приймає, таким чином, форму гострих розбіжностей, які протиборчі сторони не тільки прагнуть врегулювати, але і всіляко збільшують. В емоційній сфері ця фаза характеризується наростанням агресивності, переходом до відвертої ворожнечі і створення "образу ворога". Таким чином, конфліктні дії різко загострюють емоційне тло конфлікту, а він, у свою чергу, стимулює конфліктну поведінку.

На даному етапі велике значення має СИЛА учасників конфлікту, тобто здатність опонента реалізувати свою мету усупереч волі партнера по взаємодії. Вона містить у собі ряд різнорідних компонентів:

- фізичну силу, включаючи і технічні засоби, застосовувану як інструмент насильства;
- інформаційно-цивілізовану форму застосування сили (збір фактів, статистичний даних, аналіз документів тощо з метою вироблення тактики поведінку, використання матеріалів, що ганьблять опонента);
- соціальний статус, що виражається в суспільно-визнаних показниках (доходи, рівень влади, престиж тощо);
- інші ресурси - гроші, територія, ліміт часу, число прихильників тощо

Стадія конфліктної поведінки характеризується максимальним використанням сили учасників конфліктів, застосуванням усіх наявних у їхньому розпорядженні ресурсів.

ДРУГА ФАЗА безпосередньо конфлікту це ДОСЯГНЕННЯ КРИТИЧНОЇ КРАПКИ, при якій конфліктні взаємодії досягають максимальної гостроти і сили. Одним із критеріїв підходу до критичної крапки можна вважати інтеграцію, односпрямованість зусиль кожної з конфлікуючих сторін, згуртованість груп, що беруть участь у конфлікті. Важливо знати час проходження критичної крапки, тому що після цього ситуація найбільшою мірою піддається керуванню (утручання на піку конфлікту даремно і навіть небезпечно).

Причини спаду конфлікту після досягнення критичної крапки можуть бути різні:

- - виснаження ресурсів;
- - зміна уявлень один про одного чи про зовнішнє середовище тощо.

Разом з тим, зустрічаються і виключення з правил, коли конфлікти, навіть ті, що не досягли критичної крапки, швидко припиняються, незважаючи на активний вплив середовища і приплив ресурсів ззовні. Таке явище називається КАТАРСИСОМ - зниження інтенсивності соціального процесу при мінімумі змін факторів, що визначають його інтенсивність. Явище катарсису найбільше часто зустрічається в політичних конфліктах. Його причини не відомі і зовсім не вивчені.

Після проходження критичної крапки число конфліктних взаємодій, їхня гострота і сила різко знижуються і далі конфлікт йде по спадній.

Настає ФАЗА "ПЕРЕОЦІНКИ ЦІННОСТЕЙ" чи фаза "ВИБОРУ". Конфлікуючі сторони можуть вибрати наступні програми поведінки:

- 1) досягнення своїх цілей за рахунок іншої групи і тим самим доведення конфлікту до більш високого ступеня напруженості;
- 2) зниження рівня напруженості, але збереження самої конфліктної ситуації шляхом перекладу її в сховану форму за рахунок часткових поступок протилежній стороні;
- 3) пошук способів повного вирішення конфлікту.

Якщо обрана третя програма, настає третя стадія в розвитку конфлікту.

ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ здійснюється як через зміну об'єктивної ситуації, так і через суб'єктивну, психологічну перебудову, зміну суб'єктивного образу ситуації, що склався у ворогуючої сторони. Зовнішньою ознакою вирішення конфлікту може служити завершення інциденту (а не його тимчасове припинення). Однак цього недостатньо для погашення конфлікту: звичайно учасники продовжують відчувати ворожість і конфлікт може відновлятися.

Вирішення конфлікту можливо лише при зміні конфліктної ситуації і, насамперед, при усуненні причини конфлікту. Однак у випадку високої емоційної напруженості усунення причини конфлікту звичайно ніяк не впливає на його учасників. У цьому випадку найбільш важливим моментом зміни конфліктної ситуації є зміна установок суперників відносно один одного. Емоційний конфлікт цілком вирішується тільки тоді, коли супротивники перестають бачити один в одному ворога.

Отже, можливе **ЧАСТКОВЕ** чи **ПОВНЕ** вирішення конфлікту. Повне вирішення означає припинення конфлікту на суб'єктивному й об'єктивному рівні, **КАРДИНАЛЬНУ ПЕРЕБУДОВУ ВСЬОГО ОБРАЗА КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ**. У цьому випадку "образ ворога" змінюється на "образ партнера", а психологічна установка на боротьбу – орієнтацією на співробітництво. Це можливо в результаті:

- а) зміни вимог однієї зі сторін;
- б) поступки з боку обох суперників;
- в) виснаження ресурсів;
- г) утручання третьої сили;
- д) у результаті усунення супротивника.

При **ЧАСТКОВОМУ** ж вирішенні конфлікту змінюється тільки зовнішнє конфліктне поведіння, але зберігаються внутрішні спонукальні установки до продовження протистояння, стримувані або вольовими, розумними аргументами, або санкцією третьої сторони.

Сучасна конфліктологія сформулювала умови, за яких можливе успішне вирішення соціальних конфліктів:

- своєчасний і точний діагноз його причин;
- обопільна зацікавленість у подоланні протиріч на основі взаємного визнання інтересів кожної зі сторін;
- спільний пошук шляхів подолання конфлікту (шляхом прямого діалогу сторін, переговорів через посередників, переговорів за участю третьої сторони тощо).

Конфліктологія виробила ряд рекомендацій, які ПРИСКОРЮЮТЬ ПРОЦЕС ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ:

- під час переговорів пріоритет повинний віддаватися обговоренню змістовних питань;
- сторони повинні прагнути до зняття психологічної і соціальної напруженості;
- сторони повинні демонструвати взаємну повагу один до одного;
- повинна бути створена атмосфера публічного рівноправного обміну думками;
- всі учасники повинні виявляти схильність до компромісу.

КОМПРОМІС являє собою такий спосіб вирішення конфліктів, коли конфліктуючі сторони реалізують свої інтереси і цілі шляхом або взаємних поступок, або поступок більш слабкій стороні, або тій стороні, що зуміла довести обґрунтованість своїх вимог тому, хто добровільно відмовився від частини своїх претензій.

З усіх принципово можливих ситуацій (скасування, тобто попередження соціального конфлікту, його придушення і регулювання) реально можлива лише остання. Адже якщо поставлена мета попередити соціальні конфлікти, то де знайти таку соціальну систему, де б не виникали протиріччя? З іншого боку, якщо конфлікт придушити силою, те це лише "зажене" його усередину, а протиріччя, що лежать в його основі залишаться.

У зв'язку з цим цікаво ознайомитися із винайденими Р.Дарендорфом ТАКТИКАМИ РЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ:

- 1) ПЕРЕГОВОРИ (створюється спеціальний орган, і рішення приймається за визначеною схемою – більшістю, одноголосно тощо);
- 2) ПОСЕРЕДНИЦТВО – участь у регулюванні конфлікту третьої сторони, поради якої "добровільно приймають обидві сторони";
- 3) АРБІТРАЖ – звертання до третьої сторони, рішення якої обов'язково для конфліктуючих;
- 4) ОБОВ'ЯЗКОВИЙ АРБІТРАЖ, тобто майже примус. Застосовується вкрай рідко - при погрозі національній безпеці, суспільному порядку тощо

Велике значення має ЗАКЛЮЧНА ПІСЛЯКОНФЛІКТНА СТАДІЯ.

На цій стадії повинні бути:

- 1) зроблені зусилля щодо остаточного усунення протиріч інтересів, цілей, установок;
- 2) ліквідовано соціально-психологічну напруженість;
- 3) припинено будь-яку боротьбу.

ФОРМИ протікання соціальних конфліктів дуже різноманітні. Соціальні конфлікти в різних сферах громадського життя можуть протікати у формі внутріінституційних і організаційних норм і процедур:

– дискусій, запитів, прийняття декларацій, законів тощо

Найбільш яскравою формою вираження конфлікту є різного роду МАСОВІ ДІЇ. Ці масові дії реалізуються у формах:

- пред'явлення вимог до влади з боку незадоволених соціальних груп;
- у мобілізації суспільної думки в підтримку своїх вимог чи альтернативних програм;
- у прямих акціях суспільного протесту.

МАСОВИЙ ПРОТЕСТ - це активна форма конфліктної поведінки.

Він може виражатися в різних формах:

- організованого чи стихійного масового протесту;
- прямого чи непрямого масового протесту;
- за допомогою насильства чи ненасильницьких дій тощо.

ОРГАНІЗАТОРАМИ масових протестів виступають політичні організації і так називані "групи тиску", що поєднують людей за економічними, професійними, релігійними і культурними інтересами.

У залежності від конкретних задач масові протести можуть здійснюватися за допомогою мітингів, демонстрацій, пікетування, кампаній цивільної непокори, страйків тощо. Тому, вибираючи форму соціального протесту, його організатори повинні чітко усвідомлювати, які конкретні цілі ставляться перед цією акцією, і яка суспільна підтримка тих чи інших вимог.

Гасло, що є достатнім для організації пікетування, навряд чи може послужити основою для організації кампанії цивільної непокори. Усвідомлення чіткості поставлених цілей особливо важливо при організації страйку.

Сучасний СТРАЙК - це заздалегідь підготовлена акція з чітко сформульованими цілями, попередньо обговореними в колективах, що спирається на визнаних лідерів, очолювана органом керівництва (страйкомом, робочим комітетом), що користується підтримкою преси, якої частини парламенту і населення .

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, на основі поєднання процесуальної та структурної моделей опису конфлікт проходить такі стадії: передконфліктну, конфліктну, вирішення конфлікту і післяконфліктну. Форми протікання соціальних конфліктів різноманітні, проте найбільш яскравою є різного роду масові дії.

ІІІ. КОНФЛІКТИ В ТРУДОВОМУ КОЛЕКТИВІ ЯК РІЗНОВИД СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ.

Одна з найбільш актуальних проблем, насамперед пов'язана з переходом до ринкової економіки, демократизацією громадського життя, це проблема соціальних трудових конфліктів, страйків, які все частіше і в усе більшій розмаїтості зустрічаються у нас сьогодні.

Трудові конфлікти на виробництві (наприклад, саботаж, ламання устаткування, пікетування підприємств і ін.) бували й у колишньому Союзі, але вони носили, як правило, схований характер. Сьогодні вони стали частими і відкритими.

СОЦІАЛЬНИЙ ТРУДОВИЙ КОНФЛІКТ – це стадія максимального розвитку протиріч між суб'єктами трудової діяльності в трудовій (чи пов'язаній із трудовою) сфері, що представляє собою силовий динамічний вплив,

здійснюваний значним числом індивідів, соціальних груп на основі дійсної чи мнимої розбіжності інтересів, цінностей чи недостачі ресурсів.

Подібні соціальні конфлікти можуть проходити на виробництві як у схованих так і у відкритих формах.

Гострі форми трудових соціальних конфліктів:

- страйк;
- саботаж (бойкот);
- колективне голодування;
- масове добровільне звільнення працівників;
- окупація (пікетування) підприємства;
- фізичне насильство з боку конфліктуючих, у т.ч. ламання устаткування тощо;
- цькування, переслідування, репресії з боку адміністрації і деякі інші.

Один з найбільш розповсюджених сьогодні на підприємствах видів, форм трудових соціальних конфліктів – страйк.

Виділяють наступні ТИПИ СТРАЙКІВ:

- колективне використання для вирішення трудової суперечки процедур, передбачених правом: звертання в суд, арбітраж, комісії з трудових спорів;
- "страйк навпаки" – конфліктуючі виконують свої трудові обов'язки, але відмовляються одержувати заробітну плату. Подібний страйк вимагає залучення широкої уваги громадськості і створення страйкового фонду; він дуже важка для адміністрації з погляду можливого застосування репресивних мір;
- робота з правил ("італійський страйк"): працівники не припиняють роботу, а починають виконувати свої посадові обов'язки строго по вимогах технологічних розпоряджень, з урахуванням вимог до охорони праці, екології тощо. Наслідком найчастіше є блокування нормального темпу виробництва, нерідко його повне припинення через те, що деякі "ланки" виробництва випадають;
- страйк – "звичайний" страйк, коли працівники припиняють виробництво і залишають свої робочі місця;
- окупаційний страйк означає припинення роботи і висування вимог, але працівники при цьому залишаються на своїх місцях. Дуже ефективний в боротьбі проти штрейкбрехерів;
- пульсуючий страйк відбувається за допомогою часткового припинення роботи, наприклад, на одну годину в зміну;
- страйк солідарності з'являється в підтримку вимог колег, суміжників; умовою для припинення є задоволення тих вимог, з якими солідаризувалися страйкуючі.

Проблема регулювання страйків дуже непроста: тут потрібно враховувати наявність безлічі внутрішніх і зовнішніх причин подібних страйків, а також

різні тактики вирішення соціальних конфліктів (компромісну, однобічну, інтегративну). Варто мати на увазі і ті обставини, що наслідки страйків можуть бути неоднакові в результаті того, що страйк може закінчитися одним з чотирьох можливих способів:

- "зламування" страйку;
- повне задоволення вимог страйкуючого колективу;
- часткове задоволення вимог;
- угасання ресурсів колективу і припинення страйку.

Крім того, у колективі можуть часто зустрічатися, дуже актуальні для керівників, **МІЖОСОБИСТІСНІ КОНФЛІКТИ**, що виникають між окремими працівниками і малими соціальними групами.

МІЖОСОБИСТІСНИЙ КОНФЛІКТ – це активне зіткнення різних принципів, думок, оцінок, позицій, характерів, що супроводжується емоційним збудженням людей, перекручуванням їхніх уявлень один про одного, розвитком відносин ворожості, ворожнечі, суперництва.

Практика і наукові дослідження показують, що відсутність конфліктів аж ніяк не є ознакою сприятливого психологічного клімату в колективі. По-перше, тому, що взагалі не існує жодного природного чи соціального явища, ні однієї сфери людської діяльності, що розвивалася б без протилежностей і конфліктів. По-друге, конфлікти, як уже говорилося вище, можуть відігравати (і нерідко відіграють) позитивну роль. Проблема зовсім не в тому, щоб мати "безконфліктний" чи колектив прагнути не зауважувати конфлікти, а в том, щоб керівник міг аналізувати причини виникнення конфліктів і володів методами їхнього вирішення.

В основі міжособистісних конфліктів у трудових колективів може лежати одна чи кілька причин, як: те:

- порушення керівником неформальних норм спілкування і поведіння, що склалися в колективі;
- неприйняття колективом стилю, методів керівництва, використовуваних керівником;
- некомпетентність, низька психологічна культура, брутальність, самоправність керівника;
- несумлінність окремих членів колективу, злісне порушення ними норм моралі;
- підвищена конфліктність окремих членів колективу;
- розбіжність інтересів різних неформальних груп у колективі;
- протиріччя формальної і неформальної структур колективу;
- психологічна і моральна несумісність окремих членів колективу;
- особисті нещастя, безладдя окремих облич, які вони переносять на колективі;

- причини психологічного характеру;
- недоліки в організації праці, погані умови праці тощо.

Що ж стосується методів вирішення міжособистісних конфліктів у колективі, то їх безліч:

- адміністративний вплив;
- товариська критика;
- дружні бесіди;
- створення "ситуації переговорів" і ін.

Однак будь-якому керівнику варто мати на увазі, що є кілька основних "тактик" вирішення конфліктів:

- "тактика заспокоєння" - зводиться до того, що керівник доводить конфліктуючим сторонам, що причина конфлікту малоістотна, допомагає зняти емоційну напругу;
- "тактика компромісу", тобто взаємних поступок;
- "тактика зміни позицій" - уся діяльність керівника спрямована на зміну позицій однієї зі сторін;
- "тактика перебудови відносин" - використовується в крайніх випадках і полягає у видаленні з колективу однієї з конфліктуючих сторін.

ВИСНОВКИ ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Як висновок зазначимо, що одна з найбільш актуальних проблем у сучасній Україні пов'язана з соціальним трудовим конфліктом, що розглядається, як стадія максимального розвитку протиріч між суб'єктами трудової діяльності в трудовій (чи пов'язаній із трудовою) сфері, що представляє собою силовий динамічний вплив, здійснюваний значним числом індивідів, соціальних груп на основі дійсної чи мнимої розбіжності інтересів, цінностей чи недостачі ресурсів.

ВИСНОВКИ ДО ТЕМИ

Проблема конфлікту – одна з найактуальніших у соціології. Вона охоплює широке коло питань. *Соціальний конфлікт* - це вища стадія розвитку протиріч у системі взаємовідносин людей, соціальних груп, соціальних інститутів суспільства, що характеризується максимальним посиленням протилежних тенденцій та інтересів у поведінці індивідів і спільностей. Конфлікти у суспільстві породжують такі типи причин: наявність протилежних орієнтацій, ідеологічні причини, різні форми економічної і соціальної нерівності, причини конфліктів, що лежать у відносинах між елементами соціальної структури. Існують різні критерії класифікації соціальних

конфліктів, проте основний критерій пов'язаний з тим, які сторони беруть участь у конфлікті. Із загальної характеристики соціальних конфліктів випливає визначення їхніх функцій (в основному, конструктивних). На основі поєднання процесуальної та структурної моделей опису конфлікт проходить такі стадії: передконфліктну, конфліктну, вирішення конфлікту і післяконфліктну. Форми протікання соціальних конфліктів різноманітні, проте найбільш яскравою є різного роду масові дії.

Одна з найбільш актуальних проблем у сучасній Україні пов'язана з соціальним трудовим конфліктом, що розглядається, як стадія максимального розвитку протиріч між суб'єктами трудової діяльності в трудовій (чи пов'язаній із трудовою) сфері, що представляє собою силовий динамічний вплив, здійснюваний значним числом індивідів, соціальних груп на основі дійсної чи мнимої розбіжності інтересів, цінностей чи недостачі ресурсів.

Соціальні конфлікти виникають у всіх сферах суспільного життя, спричиняють значний вплив на їх функціонування і розвиток, тому потрібно навчитися керувати ними, прагнути до того, щоб вони приводили до найменших витрат для суспільства й людей, що беруть участь у них.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Сутність соціальних конфліктів.
2. Причини соціальних конфліктів.
3. Функції соціальних конфліктів.
4. Класифікація соціальних конфліктів.
5. Стадії і форми протікання соціальних конфліктів.
6. Конфлікти в трудовому колективі як різновид соціальних конфліктів.

ТЕМА № 7:

« ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ. ОСОБИСТІТЬ ТА СУСПІЛЬСТВО»

ПЛАН

Вступ

1. Поняття особистості.
2. Соціологічні теорії особистості.
3. Соціалізація особистості.
4. Соціальна активність і діяльність особистості.

Висновок

Список рекомендованої літератури:

- 20.Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
- 21.Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
- 22.Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
- 23.Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
- 24.Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
- 25.Спеціальні та галузеві соціології. –К., 2008.
- 26.Сірий Є.В. Соціологія. К.2007.
- 27.Тюптя Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Розкрити особистість як найважливіший елемент громадського життя, розкрити механізми її формування різними соціальними структурами, механізми її зворотного впливу на соціальний світ, її участі в зміні та розвитку соціальних відносин.

ВСТУП

Поняття «людина» і «особистість» відносяться до одного об'єкта і часто в повсякденній мові вживаються як синоніми. Однак між ними маються істотні розходження за значенням.

Задачі лекції: розкрити сутність поняття «особистість», ознайомити з формально-логічним та діалектико-логічним підходами до визначення особистості, з'ясувати зміст категорій, які пов'язані з особистістю (потреби особистості, інтерес, цінності), охарактеризувати соціологічні теорії особистості, розглянути поняття соціалізації особистості, її рівні, етапи, визначити типи особистості, дати визначення поняттям соціальна активність та діяльність особистості.

Ключові поняття: “особистість”, “індивідуальність”, “характер”, “соціальні ролі”, “рольовий конфлікт”, “соціальна активність”, “соціальна діяльність особистості”, “гендерні відносини”.

I. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ. ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН.

Один з видатних російських філософів ХХ ст. А.Ф. Лосєв справедливо писав, що людина – це вічна проблема, що вічно вирішується, але ніколи не буде вирішена остаточно. Тобто це та проблема, що не має остаточного й однозначного рішення.

Поняття «людина» і «особистість» відносяться до одного об'єкта і часто в повсякденній мові вживаються як синоніми. Однак між ними маються істотні розходження за значенням.

У сучасній науці існує два підходи до визначення особистості:

1. *Формально – логічний* (психологи, педагоги), відповідно до якого особистістю визнаються не всі люди, а тільки ті, що володіють визначеними позитивними якостями.
2. *Діалектико – логічний* (філософи), відповідно до якого особистостями є всі люди, оскільки вони наділені соціальні (індивідуальні і загальні) риси.

Вивчення особистості знаходиться на стику багатьох наук (психології, педагогіки, філософії, соціології тощо) і кожна досліджує тільки її властиві аспекти.

Мета соціології – пояснити особистість як найважливіший елемент громадського життя, розкрити механізми її формування різними соціальними структурами, механізми її зворотного впливу на соціальний світ, її участі в зміні і розвитку соціальних відносин.

У зв'язку з цим у соціології виділяють такі поняття:

«**Людина**» - родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду. Воно вказує лише на якісну відмінність людей від тварин і нічого не говорить про соціально – обумовлені розходження між самими людьми.

«**Індивід**» - людина, як поодинокі представник тієї чи іншої соціальної спільності, групи (робітник, фермер, підприємець і тощо).

«**Індивідуальність**» - визначає те особливе, специфічне, що відрізняє дану, конкретну людину від інших, включаючи і природні, і соціальні властивості.

«**Особистість**» - стійкий комплекс якостей, властивостей, що здобуваються людським індивідом у визначеному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних груп і спільностей, до яких людина належить і в життєдіяльність яких вона включена.

Візьмемо до уваги, що мова тут йде не тільки про соціальні «якості» особистості, що здобуваються нею в процесі соціальної взаємодії (хоча вони і виступають у якості основних), але і про біологічні, психологічні й інші ознаки, специфіка яких і визначає значною мірою те, які саме соціальні «властивості» здобуває той чи інший індивід.

Таким чином, ми будемо виходити з положення, що поняття «особистість» використовується стосовно кожної людини, оскільки воно індивідуально виражає значимі риси даного суспільства, тієї чи іншої соціальної групи, спільності.

При цьому варто враховувати, що людина не тільки елемент соціальної системи, але і сама вона – складна соціальна система зі своєю структурою. Звідси, соціологія особистості – це галузь соціології, що має предметом свого

вивчення особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин у рамках соціально – історичного процесу.

Досліджуючи весь комплекс проблем, пов'язаних з особистістю, соціологія використовує безліч категорій. Розглянемо основні з них.

Потреби особистості – це ті форми її взаємодії зі світом (матеріальні і духовні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку її біологічної, психологічної, соціальної визначеності і які тією чи іншою мірою усвідомлюються, відчуваються людиною.

Інтерес – одна з найважливіших рушійних сил поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта, будь-то особистість, нація, клас, суспільство в цілому. Інтерес органічно пов'язаний з потребами даних особистостей чи соціальних спільностей.

Але якщо потреби спрямовані насамперед на предмет задоволення, на визначену сукупність життєвих засобів, то інтерес спрямований на соціальні інститути, норми взаємин у суспільстві, від яких залежить розподіл цінностей і благ, що забезпечують задоволення потреб.

Цінності. Потреби й інтереси особистості лежать в основі її ціннісного ставлення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей, ціннісних орієнтацій. **Цінність** – це особливі суспільні відносини, завдяки яким потреби й інтереси людини чи соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовних явищ, додаючи їм визначені соціальні властивості. Цінностями виступають у цьому розумінні предмети людських прагнень, бажань.

Установки – це загальні орієнтації особистості на визначений об'єкт, що передують дії і виражають схильності діяти певним чином щодо даного об'єкта.

Цінності – це те, що може задовольнити індивідуальні, групові чи суспільні потреби. Цінності можуть бути і матеріальними, і ідеальними. На відміну від предмета потреби в понятті цінності відбиваються не властивості об'єкта, а його значимість для суб'єкта. Тому можуть бути не існуючі (уявлені) цінності, цінності позитивні і негативні (антицінності).

Система цінностей людини – стрижень його особистості. Ми оцінюємо людину як особистість (а не просто як індивіда) у залежності від того, на які цінності він орієнтується, тобто які його ціннісні орієнтації, наскільки його система цінностей збігається з тими, котрі суспільство визнає в якості найважливіших. Насамперед це етичні і релігійні цінності: патріотизм, альтруїзм, ненасильство тощо. Вони займають верхню частину шкали суспільних цінностей. Чим більше збігів індивідуальної шкали цінностей із суспільною шкалою, тим більшою мірою особистість наближається до ідеального типу.[7]

Цінності біологічно не наслідуються, вони здобуваються в суспільстві – у процесі соціалізації. У понятті цінності відбивається і такий особистісний аспект, як воля вибору, можливість переваги одних об'єктів перед іншими. Тому у людини на відміну від тварин існує ціннісне ставлення до навколишнього світу.

В принципі будь-яке суспільство прагне до того, щоб в особистості індивідуальна шкала цінностей збігалася із суспільною – це мета соціалізації і

соціального контролю. Якщо демократичне суспільство домагається цього шляхом переконання і створення позитивних стимулів, то тоталітарне – шляхом придушення і «промивання мозків». Ще одна найважливіша соціальна функція цінностей полягає в тім, що вони є підставами для соціального порівняння і соціального оцінювання. Людина соціальна чи група оцінюють інших виходячи з якої-небудь значимої для себе цінності.

Коли людина (чи група) оцінює самого себе, то ми маємо справу із **самооцінкою**. Але самооцінка завжди явно чи неявно містить у собі порівняння з іншими: я розумний (тобто є дурніше мене), він багатий, а я здоровий тощо.

Самооцінка є найважливішим елементом самосвідомості - усвідомлення індивідом своєї особистісної специфіки, образу свого «Я», національної, класової тощо приналежності. Існує також національна, класова, професійна і т.і. самосвідомість соціальних груп.

Якщо свої особистісні якості і здібності людини оцінює в цілому правильно, то така самооцінка називається адекватною, якщо приймає бажане за дійсне – завищеною, якщо дійсне за бажане – заниженою.

Людина не тільки оцінює себе сама, але його постійно оцінюють і інші. Оцінка з боку інших (індивідуальна і колективна) називається **соціальною оцінкою**. Самооцінка і соціальна оцінка можуть збігатися, а можуть і не збігатися, розходитися. Якщо соціальна оцінка вище самооцінки, то така розбіжність називається позитивною розбіжністю, якщо самооцінка вище соціальної оцінки – негативною розбіжністю. Позитивна розбіжність найчастіше:

- *сприяє підвищенню самооцінки;*
- *стимулює контакти і співробітництво;*
- *підштовхує особистість до саморозвитку.*
- *негативна розбіжність;*
- *сприяє зниженню самооцінки;*
- *стимулює протидію і ворожість;*
- *гальмує розвиток особистості;*

Цінності визначають не тільки ціннісне ставлення людини до світу, але і діяльне до нього ставлення, оскільки цінності задовольняють потреби людини, а потреби – джерело активності, діяльності.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як суб'єкт суспільного і власного життя, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти. **Особистість** – це стійкий комплекс якостей, властивостей, що здобуваються людським індивідом у визначеному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних груп і спільностей, до яких людина належить і в життєдіяльність яких вона включена.

II. СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ.

Оскільки характер взаємозв'язку, взаємозалежності суспільства й особистості дуже складний, у соціології вироблений ряд теорій особистості, у рамках яких по-різному трактується взаємозв'язок біологічного, психологічного і соціального в структурі особистості. Основні з них, найбільш розповсюджені в даний час, такі:

- *марксистська теорія особистості;*
- *рольова теорія особистості.*

Марксистська теорія особистості.

Основні її принципи – установлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних особливостей соціалізації індивіда. Тобто у рамках даної теорії найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, обумовлена образом її життя.

Марксизм, розглядаючи природу особистості, робить висновок про те, що вона являє собою складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного, біологічного. Відмінність марксистської концепції від інших, котрі також виводять на перший план у структурі особистості соціальні фактори, у тім, що тут затверджується: соціальна типологія особистостей є в першу чергу породженням і відображенням соціальної структури суспільства.[6]

Рольова теорія особистості.

Відповідно до цієї концепції особистість – це функція від сукупності соціальних ролей, що «виконує» індивід у суспільстві. Суть її в тім, що особистість описується за допомогою засвоєних і прийнятих суб'єктом (усвідомлено чи вимушено) соціальних функцій і зразків поведінки, тобто ролей, що обумовлені соціальним статусом особистості в даному суспільстві чи соціальній групі.

Таким чином, **соціальна роль** – це соціальна функція чи модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією (статусом) особистості в системі суспільних чи міжособистісних відносин.

Кожна людина в соціальній системі займає кілька позицій (статусів). Людина може мати кілька статусів.

Але найчастіше тільки один визначає його положення в суспільстві. Цей статус називається головним, інтегральним. Часто буває так, що головний статус обумовлений посадою (директор, професор).

Соціальний статус відбивається як на зовнішній поведінці і вигляді (одязі, жаргоні й інших знаках соціальної і професійної приналежності), так і у внутрішній позиції (в установках, ціннісних орієнтаціях, мотиваціях тощо).

Сукупність вимог, запропонованих індивіду суспільством, утворюють зміст соціальної ролі. Кожен статус звичайно включає ряд ролей. Сукупність ролей, що впливають з даного статусу, називається рольовим набором.

Соціальну роль варто розглядати в двох аспектах: рольового очікування і рольового виконання. Між ними ніколи не буває повного збігу. Ролі визначаються тим, чого очікують від них інші (а це уже визначається статусом). Якщо хтось не відіграє роль відповідно до нашого очікування, то він вступає у

певний конфлікт із суспільством. (Наприклад, батьки повинні піклуватися про дітей; близькому другу повинні бути небайдужі наші проблеми тощо).

Вимоги до ролі закріплюються в конкретних соціальних нормах, згрупованих навколо соціального статусу. Невиконання ролі може привести до застосування соціальних санкцій.

Соціальні санкції за своїм характером можуть бути моральними, які реалізуються безпосередньо соціальною групою через її поведінку (наприклад, презирство), чи юридичними, політичними, екологічними тощо, які реалізуються через діяльність конкретних соціальних інститутів. Зміст соціальних санкцій полягає в тому, щоб спонукати людину до визначеного типу поведінки. Вона є одним з найважливіших елементів соціального регулювання.

Слід зазначити, що будь-яка роль не є чистою моделлю поведінки. Головною сполучною ланкою між рольовим очікуванням і рольовою поведінкою служить характер індивіда (тут виявляється зв'язок рольової теорії особистості з психологією). Це означає, що поведінка конкретної людини не укладається в чисту схему. Вона є продуктом унікального, властивого тільки їй способу інтерпретації ролей.[5]

Оскільки кожна людина виконує кілька ролей у безлічі різних ситуацій, між ролями може виникнути конфлікт. Ситуація, у якій людина зіштовхується з необхідністю задовольняти вимоги двох чи більш несумісних ролей, називається рольовим конфліктом (на відміну від конфлікту особистості із суспільством). Такий конфлікт створює стресову ситуацію, і необхідно вишукувати способи гармонізації ролей. До них можна віднести:

- 1) *Раціоналізацію ролей* – один зі способів захисту проти хворобливого сприйняття особистістю якої-небудь ситуації, за допомогою подіб, що для неї бажані. (Наприклад, дівчина не може знайти нареченого і переконує себе в тім, що усі чоловіки ошуканці і грубіяни.).
- 2) *Поділ ролей* – тимчасове вилучення з життя однієї з ролей і виключення її зі свідомості індивіда. Історія дає нам численні приклади жорстоких правителів, катів, убивць, що одночасно були ніжними і турботливими чоловіками і батьками. У поділі ролей людям істотно допомагає уніформа (міліціонера, лікаря, професійні титули тощо).
- 3) *Регулювання ролей* – на відміну від двох попередніх, це усвідомлена і навмисна дія, коли індивід звільняється від особистої відповідальності за наслідки ролі, що він виконує. (Наприклад, чоловік – дружині: був відсутній тому, що того вимагала робота.).

Так за допомогою несвідомого захисту й усвідомленого підключення суспільних структур індивід тікає від небезпечних наслідків рольових конфліктів.

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, основні соціологічні теорії особистості – це марксистська (залежність особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних особливостей соціалізації індивіда) та рольова(особистість

описується за допомогою засвоєних і прийнятих суб'єктом соціальних функцій і зразків поведінки, тобто ролей).

III. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ.

Особистість як об'єкт суспільних відносин розглядається в соціології в контексті двох взаємозалежних процесів – соціалізації й ідентифікації.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в даному суспільстві.

Соціалізація охоплює всі процеси прилучення до культури, навчання і виховання, за допомогою яких людина здобуває соціальну природу і здатність брати участь у соціальному житті. У процесі соціалізації бере участь все оточення індивіда: родина, сусіди, однолітки, засоби масової інформації тощо. Соціалізація відбувається під стихійним і цілеспрямованим впливом величезної безлічі суспільних структур і інститутів, роль яких по-різному виявляється на різних етапах і стадіях соціалізації.

Особливо слід зазначити, що процес соціалізації не є односпрямованим. Це процес взаємного впливу суспільства на особистість і особистості на суспільство.

Соціологи виділяють такі рівні соціалізації:

- *соціально-економічний* – інтеграція особистості в соціально-економічні відносини (дитинство, юність – у рідному домі, потім – у трудовій діяльності);
- *функціональний* – оволодіння різними функціями (вони мають спочатку інтеграційний характер, знаменуючи розвиток особистості, що опановує нові ролі (фахівця, чоловіка, батька тощо), а потім, у старості, дезінтеграційний, у міру втрати особистістю свого положення в суспільстві);
- *нормативний* – засвоєння людиною соціальних норм, правил поведінки, звичок і ін. нематеріальних регуляторів. В наслідок цього формуються ціннісні установки особистості і система спонукання до дії;
- *міжособистісний* – складається в результаті встановлення зв'язків особистості в соціальних спільнотах (ці зв'язки будуть різні в селі й у місті, у нових і старих районах тощо).

У процесі соціалізації індивіда виділяються дві основні фази:

- *адаптація* – пристосування індивіда до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальним норм, до середовища тощо;
- *інтеріоризація* – процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини.[4]

Виділяють також етапи соціалізації:

- *первинний* – засвоєння соціальних норм і цінностей дитиною;
- *вторинний* – засвоєння соціальних ролей, що відрізняють життєдіяльність дорослої людини.

Нарешті, соціалізація поділяється по с т а д і я х:

- дотрудова (у дитинстві)
  - трудова (у зрілому віці)
  - післятрудова (пенсіонери) – розвивається по спадній.
- носить інтеграційний,
висхідний характер;

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так названими життєвими циклами. Вони знаменують найважливіші віхи в біографії людини, що цілком можуть служити якісними етапами становлення соціального «Я»: наприклад, вступ до вузу (цикл студентського життя), одруження (цикл сімейного життя), вибір професії і працевлаштування (трудоий цикл), служба в армії (армійський цикл), вихід на пенсію (пенсійний цикл).

Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, із отриманням нового статусу, зі зміною колишніх звичок, соціального оточення, зі зміною самого способу життя.

Соціалізацію, так само як і соціальну адаптацію, варто відрізнити від процесів десоціалізації і ресоціалізації. Ці процеси, як правило, відносяться до етапу саме дорослої соціалізації, їх суб'єктом є вже соціалізований індивід. Відносно дитини точніше говорити про успішну чи неуспішну соціалізацію, а не про його десоціалізацію чи ресоціалізацію.

Десоціалізація є утрата чи свідоме відмовлення від засвоєних цінностей, норм, соціальних ролей, звичного способу життя.

Відновлення втрачених цінностей і ролей, перенавчання, повернення до нормального (старого) способу життя називається ресоціалізацією.

У залежності від причин, її що викликали, десоціалізація має принципово різні наслідки для особистості. Якщо десоціалізація є результатом добровільного відмовлення від старих цінностей (відхід у монастир, революційна діяльність), то цей процес не веде до моральної деградації особистості, а, навпроти, може навіть духовно збагатити її. Але найчастіше десоціалізація буває змушеною, її причиною є різка і несприятлива зміна соціальних умов – утрата роботи, особиста драма тощо. Нездатність особистості витримати тиск соціальних обставин штовхає її до ілюзорного відходу від реальності – алкоголізму, наркоманії, бродяжництву. Жебраки, алкоголіки, бомжі – усе це продукт десоціалізації. Проявами десоціалізації є декласировання і люмпенізація населення.

Яскравий приклад десоціалізації – здійснення злочину. Злочин є порушення найбільш значимих норм і зазіхання на найбільш охоронювані цінності. Здійснення злочину уже свідчить про певний ступінь десоціалізації суб'єкта: цим він демонструє своє відмовлення від базових цінностей суспільства.

Карне покарання однією з головних цілей має ресоціалізацію злочинців (ціль виправлення).

Варто особливо підкреслити, що процеси соціалізації носять конкретно – історичний характер, знаходяться значною мірою під впливом і контролем держави, різних соціальних, класових і політичних сил, що прагнуть сформувати соціальні якості нових поколінь у відповідності зі своїми задачами й інтересами.

Ця діяльність, що виступає як складена, специфічна частина процесу соціалізації, називається вихованням.

Вона має особливе значення ще і тому, що цілком регулювати процес соціалізації суспільство не в змозі. У силу різних причин, пов'язаних зі станом економіки, політичної сфери, культури суспільства, виникає так назване девіантна, тобто та, що відхиляється, поведінка.

Іншими словами, якась частина людей орієнтується на норми і цінності, що відкидаються суспільством. Соціальні відхилення можуть приймати самі різні форми: злочинці, аскети, святі, генії, художники-новатори – все це девіанти.

Закономірно, що чим складніше структура суспільства, тим суужніше виділити з нього девіантів. Причому, психічні відхилення, особистісна дезорганізація (які цікавлять, в основному, психологів) – далеко не єдина причина девіації. Набагато більше соціологів цікавлять культурні відхилення, тобто відхилення даної соціальної спільності від норм культури.

Девіація може бути індивідуальною (індивідуальне відхилення від норм у межах однієї субкультури – хлопчик зі стабільної родини, що знаходиться в оточенні порядних людей, відкидає прийняті в його середовищі норми і виявляє ознаки злочинного поведінки) і груповою – наявність у суспільстві субкультур, що відхиляються, норми яких засуджуються загальноприйнятою, домінуючою мораллю суспільства (наприклад, «підвальне» життя підлітків з важких родин). У реальному житті ці два типи відхилень звичайно перетинаються.

Девіантна поведінка завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві (наприклад, чернець, що мандрує, в одному суспільстві може вважатися святим, а в іншому – нікчемним ледарем).

Розрізняють також види девіації, такі як:

- *культурно-схвалювані відхилення*. Це люди, що підпадають під визначення генія, героя, лідера, обранця народу. До соціально-схвалюваних відхилень можуть привести такі якості як надінтелектуальність, надмотивація, окремі особистісні якості, щасливий випадок, що може сприяти прояву здібностей людини тощо;
- *культурно-засуджувані відхилення* (злочинність, пияцтво, проституція, наркоманія тощо).

Аналізуючи причини девіації, треба пам'ятати про взаємовплив особистості і суспільства, особистості і колективу.

При цьому необхідно розрізняти поняття:

- *вплив групи на людину*;
- *виховний вплив колективу на особистість*.

Слід зважити на те, що будь-який колектив впливає на особистість, але це зовсім не означає, що він її обов'язково виховує, тобто, що колектив обов'язково «прав».

Існує безліч методів виховання:

- *загальні* - (приучення, вправа, переконання, особистий приклад, індивідуальна робота);
- *творчі* - (залучення до керування, заохочення тощо);
- *гальмуючі* - покарання, критика.

Девіантну поведінку варто відрізнити від делінквентної. У той час, як ми уже відзначили вище, девіантна поведінка відносна і є порушенням неформальних норм, делінквентна – абсолютна і є порушенням формальних норм, тобто законів. Тому девіація – це відхилення, а делінквентність – злочин. Так, наприклад, вуличне пограбування представниками соціальних низів може з їхнього погляду вважатися нормальним видом заробітку чи способом установлення соціальної справедливості. Але це не відхилення, а злочин, оскільки існує абсолютна норма – юридичний закон, що кваліфікує пограбування як злочин.

Агенти й інститути соціалізації виконують дві функції:
– *навчають культурним нормам і зразкам поведінки;*
– *контролюють, наскільки міцно, глибоко і правильно засвоєні соціальні норми і ролі.*

Заохочення і покарання як елементи соціального контролю одночасно є і прийомами соціалізації.

Оцінки – *універсальний механізм соціалізації і соціального контролю.*

Експертні оцінки *виносяться колективно спеціально навченими людьми і по спеціально складених інструкціях або методиках (екзаменатори в інституті, судді у фігурному катанні).*

Можна скласти цікаву історію, починаючи з процедури винесення колективного рішення ради старійшин у первісному суспільстві і закінчуючи сучасними комп'ютерними програмами шкільного тестування. Але, як би то не було, важливо знати, що оцінки виконують двояку функцію – соціалізації і контролю.

Крім того, оцінки допомагають проводити соціальну селекцію – сортувати людей на успішно і неуспішно пройшовших одну із стадій соціалізації.

Суспільство постійно відбирає найбільш знаючих, здатних, лояльних індивідів і відбраковує незнаючих, нездатних і нелояльних. Відмінники надходять в університети, за компетентних працівників борються солідні фірми.

«Відмінники соціалізації» одержують доступ до дефіцитних соціальних благ - престижних посад і професій, орденів, звань і високій зарплаті. «Невдахи соціалізації» скачуються на соціальне дно суспільства.

Таким чином, соціальний контроль – вірний помічник і опора соціалізації. Він винагороджує тих, хто вдало соціалізується і карає невдах.

Соціальна селекція має різноманітні види і форми. Сама крайня форма – фізичне усунення індивіда (страта). Тут уже губиться нитка, що зв'язує соціалізацію і соціальний контроль. На іншому полюсі – помірні форми, наприклад, двієчника залишають на другий рік. А посередині уявної шкали форм селекції знаходиться звільнення. Звільнення – приклад дії соціального контролю і добору. Воно застосовується до тих, хто невдало освоїв професійну роль. Невдахи соціалізації рідше домагаються життєвого успіху. Вони опиняються на «соціальному дні», поповнюють ряди соціальних аутсайдерів.

Злочинці, злидарі, безробітні, алкоголіки, бомжі, повії – групи населення, які невдало пройшли соціалізацію.

Отже, з одного боку, для добору тих, хто вдало і невдало пройшов соціалізацію, використовуються механізми соціального контролю. З іншого боку - соціалізація, сформувавши звички і переваги особистості, сама стає фактором соціального контролю – внутрішнього контролю, чи самоконтролю. Таким чином, обоє поняття – соціалізація і соціальний контроль – відбивають дві сторони одного цілого.

Соціальний контроль - особливий механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримки суспільного порядку.

Будь-яка соціальна група, що має свої інтереси і цінності, виробляє і свої особливі норми, спрямовані на захист цих інтересів і цінностей. Тому соціальний контроль – необхідний компонент життєдіяльності будь-якої реальної соціальної групи.

Основними **видами** соціального контролю (і ширше – соціальної регуляції), що вироблені людством, є звичаї і традиції, мораль, релігія, право. У них можна виділити дві сторони:

– нормативну й інституціональну.

З нормативної сторони соціальний контроль втілюється в системі норм, у яких відбиваються вимоги суб'єктів контролю до поведінки особистості. Норма – це зразок, стандарт, модель необхідної (бажаного, належного) поведінки, тобто правило поведінки. Нормативна сторона окреслює границі соціального контролю, усередині яких діють суб'єкти контролю.

З інституціональної сторони соціальний контроль втілюється в системі суб'єктів (агентів і інститутів) контролю, що його здійснюють шляхом застосування санкцій. **Санкція** – це засіб (заохочення чи покарання) стимулювання людей до належної поведінки, обумовленої нормою. Суб'єкти контролю поділяються на формальні, чи офіційні (міліція, школа), і неформальні (родина, компанія). Відповідно і застосовувані санкції бувають формальними, передбаченими якимись нормативними актами (догана, штраф), і неформальними (бойкот).

Історично першою формою соціального контролю в суспільстві був звичай. Потім, у міру розвитку суспільства, головну роль стала відігравати релігія. Сьогодні у сфері соціального контролю особливе місце займає право як найбільш оперативний і ефективний засіб, і, відповідно, серед суб'єктів контролю – державно-правові інститути. Саме за допомогою їх у суспільстві встановлюється єдиний нормативний режим – правопорядок. Але форми соціального контролю не відірвані одна від одної, а взаємозалежні, у багатьох випадках «перехрещуються»; одна підтримує і зміцнює дії інших. Це створює значний запас міцності нормативної системи суспільства в цілому.

Дана обставина наочно ілюструється співвідношенням таких нормативних систем - як мораль і право. У жодному суспільстві соціально-правовий контроль не забезпечується тільки примусом; тобто застосуванням санкцій. Дотримання правових норм більшістю населення обумовлюється тим, що кримінально-правові заборони збігаються з моральними – це додає карній

забороні моральну силу. Ефективність кримінально-правових норм як регуляторів поведінки прямо залежить від їхньої відповідності моральним уявленням.

Наприклад, правова норма про відповідальність за неклеп ніколи не була ефективною. Не дивлячись на пропагування позитивного досвіду Павлика Морозова, у народній моралі виказування завжди засуджувалося («донощику – перший батіг»). Правова норма стає абсолютно неефективною, якщо вона не тільки йде врозрід із суспільною мораллю, але й ігнорує наявні соціальні умови. Прикладом цього може служити антиалкогольна кампанія в 80-х роках. Після того, як була визначена більш сувора відповідальність за самогоноваріння, порушення даної заборони стали повсюдними.

Соціальний контроль виконує три найважливіші соціальні функції:

- *регулятивну* - контроль є одним з головних елементів соціальної регуляції поведінки людей;
- *охоронну* – контроль сприяє збереженню загальнозначущих цінностей. Найбільш важливі з них (життя, здоров'я, власність тощо) є об'єктами і кримінально-правової охорони. Фактично саме ці цінності складають предмет зазіхання й у цій якості входять до складу злочину;
- *стабілізуючу* – забезпечується однакова поведінка людей в подібних ситуаціях, контроль сприяє передбачуваності поведінки і соціальному порядку.[8]

У триєдності цих функцій соціальний контроль виступає як механізм соціального спадкування, допомагає здійснювати, без істотних відхилень, трансляцію соціального досвіду від покоління до покоління, тобто служить для суспільства тим же, чим генетичний апарат для живого організму. Таким чином, у розвитку суспільства соціальний контроль грає консервативну (це не означає негативну) роль, сприяє збереженню старого, устояного, звичного.

Ціль соціального контролю забезпечити конформну, чи нормативну поведінку індивідів, тобто поведінка відповідно до усталеної норми. **Конформізм** визначається як пристосовництво, прийняття існуючого порядку речей. Конформізм буває щирим (внутрішнім) і доцільним (зовнішнім).

У соціальних нормах використовуються три основних **способи** (методи) соціального регулювання і контролю.

- *дозвіл* – указує на варіанти поведінки, що не заборонені (дозволені). Це найбільш м'який спосіб контролю;
- *розпорядження* вказує на визначені обов'язкові, варіанти поведінки;
- *заборона* – указує на варіанти поведінки, що заборонені, але нічого не говорить про варіанти дозволеної поведінки.

Соціальна норма характеризується такими властивостями, як соціальна обумовленість, чи суспільна корисність, обов'язковість, які реалізуються в поведінці.

Соціальна обумовленість норми означає її похідність (але не довільність) від характеру соціальних умов. Усяка норма установлюється тому, що відповідає якимсь суспільним потребам, корисна, вигідна для інтересів якоїсь соціальної групи (чи суспільства в цілому). Але інтереси групи міняються, те,

що вигідно для однієї соціальної групи, не вигідно для іншої. Норма, що втрачає свою корисність, відмирає. Тому соціальні норми історично мінливі. З цього випливає що норми мають не абсолютний, а відносний характер.

Властивість обов'язковості відрізняє норму від інших, подібних за формою, велінь – побажання, ради, рекомендації. Без цієї властивості норма утрачає свої контрольні функції.

Але навіть найкорисніша і найнеобхідніша норма буде неефективною в плані соціального контролю, якщо вона не реалізується в поведінці людей. **Норма** – це ідеальний зразок поведінки, а не сама реальна поведінка. Ефективність соціального контролю визначається, мірою реалізації норм у поведінці людей. Найбільша ефективність виявляється в звичній поведінці: звичка умиватися ранком як спосіб реалізації санітарно-гігієнічних норм переважніше, ніж умивання з очікуванням заохочення чи страху перед покаранням.

Існують три основні форми реалізації соціальних норм: використання, виконання, дотримання.

1. Використання норми полягає в здійсненні (чи нездійсненні) суб'єктивних прав, наданих нормою. Людина може вступити (чи не вступити) до політичної партії, тим самим віна вільна використовувати (чи не використовувати) своє право па участь у суспільних об'єднаннях.

2. Виконання норми складається в здійсненні суб'єктом обов'язків, покладених на нього нормою. Наприклад, найманий робітник зобов'язаний виконувати умови контракту чи колективного договору з роботодавцем.

3. Дотримання норми полягає в стримуванні від дії, забороненої нормою. Наприклад, громадянин не придбає, не зберігає і не носить зброї, забороненої законом.

Для правових норм у тих випадках, коли норма не використовується, чи не виконується вступає в дію особлива форма реалізації - застосування норми. В такому разі норма реалізується шляхом втручання державного органа чи посадової особи (вирок суду, стягування штрафу за безквитковий проїзд).

Норми в залежності від сутності соціального інституту, що її установив чи контролює, і характеру санкцій поділяються на формальні і неформальні. Формальні норми – це писані, текстуально закріплені норми; їхнє встановлення і скасування відбувається згідно встановленої процедури. Як правило, вони мають ясно позначені санкції; застосовують санкції уповноважені на те органи, посадові особи. Неформальні норми таких обмежень не знають.

Суб'єктами соціального контролю є соціальні інститути й агенти (індивіди).

До інститутів формального контролю відносяться суб'єкти, що контролюють дотримання формальних норм (державні установи й організації, політичні партії). Інститути неформального контролю – громада, родина, двірська компанія.

Не слід ототожнювати характер контролю з його ефективністю: дуже часто неформальний контроль значно ефективніший за формальний. Наприклад, незважаючи на всі зусилля держави, під час відомої антиалкогольної кампанії

в нашій країні мільйони людей порушували заборони на самогоноваріння. І в той же час мільйони людей (у тому числі невіруючих) без усякого примуса дотримуються релігійних обрядів і ритуалів.

Неформальний контроль заснований на схваленні чи осуді з боку родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку суспільної думки, що формується на основі традицій і звичаїв. В даний час у формуванні суспільної думки ключову роль грають засоби масової інформації.

Суспільна думка – *сукупність уявлень, оцінок і суджень здорового глузду, поділюваних більшістю членів соціальної групи чи суспільства в цілому.*

Воно є у виробничому колективі, невеликому селищі, у соціального класу, етнічної групи і суспільства в цілому. Вплив суспільної думки, мабуть, найдужчій. Наприклад, осуд суспільною думкою в Росії проекту перекидання північних рік наприкінці 80-х років.

Соціологія дуже широко вивчає суспільну думку. Анкетні опитування й інтерв'ю спрямовані насамперед на її вивчення. Соціологію іноді навіть ототожнюють, і неправильно, з вивченням суспільної думки.

Її досліджують двома способами:

- опитують типових громадян, а потім узагальнюють статистичні дані;
- опитують не типових, а самих активних. Їх називають лідерами суспільної думки.

Формальний контроль засновано на схваленні чи осуді з боку офіційних органів влади. Історично він виник пізніше неформального – у період зародження складних суспільств і держав, зокрема, імперій Стародавнього Сходу.

У сучасному суспільстві значення формального контролю сильно зросло. Чому? У складному суспільстві, особливо в багатомільйонній країні, усе сутужніше підтримувати порядок і стабільність. Його здійснюють спеціальні люди – агенти формального контролю. Це спеціально навчені люди, що одержують заробітну плату за виконання контрольних функцій. Вони – носії особливих соціальних статусів і ролей. До них зараховують суддів, поліцейських, лікарів-психіатрів, соціальних працівників, спеціальних посадових осіб церкви тощо. Якщо в традиційному суспільстві соціальний контроль тримався на неписаних правилах, то в сучасному його основою виступають писані норми: інструкції, укази, постанови, закони. Соціальний контроль усе більш виступає в інституціональній формі.

Формальний контроль здійснюють такі інститути сучасного суспільства, як суд, школа, армія, засоби масової інформації, політичні партії, уряд. Школа контролює за допомогою екзаменаційних “оцінок”, уряд – системи оподаткування і соціальної допомоги населенню, держава – поліції, секретної служби, державних каналів радіо і телебачення.

Основним інструментом, що застосовують агенти й інститути соціального контролю, є санкції.

Санкціями називаються не тільки покарання але також заохочення, що сприяють дотриманню соціальних норм..

Виділяють чотири типи санкцій: позитивні і негативні, формальні і неформальні. Вони дають чотири типи сполучень, які можна зобразити у виді логічного квадрата.

Формальні позитивні санкції (Ф+) - публічне схвалення зі сторони офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу): урядові нагороди, державні премії і стипендії, подаровані титули, учені ступені і звання, спорудження пам'ятника. вручення почесних грамот тощо.

Неформальні позитивні санкції (Н+) – схвалення, що надходять не від офіційних організацій: дружня похвала, комплімент, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, пошана, утішне відкликання, посмішка.

Формальні негативні санкції (Ф-) – покарання, передбачені законами, урядовими постановами інструкціями, статутами: арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, страта, відлучення від церкви тощо.

Неформальні негативні санкції (И-) – покарання, не передбачені офіційними інстанціями: глузування, недоречний жарт, принизливі клички, зневага...

Отже, соціальні санкції виконують ключову роль у системі соціального контролю.

За ступінню інтенсивності санкції бувають суворими, чи твердими, і не суворими, чи м'якими.

З характером санкцій і інститутів, що використовуються ними зв'язані методи соціального контролю.

Соціальний контроль, в залежності від суворості застосовуваних санкцій, підрозділяється на твердий і м'який, а в залежності від інституту, що їх застосовує - на прямий і непрямий.

Як правило, інститут, що встановлює норми, контролює і їхнє дотримання. Це прямий контроль (держава контролює дотримання правових норм, двірська компанія – групових).

Але однією з особливостей соціального контролю (і однією з важливих умов його ефективності) є те, що дотримання однієї і тієї ж норми може контролюватися різними інститутами. Коли один інститут соціального контролю контролює дотримання норми, встановленої іншим інститутом – це непрямий контроль. При такому контролі застосовуються санкції, характерні для даного контролюючого інституту. Наприклад, успішність учнів контролює і школа і родина. За погане навчання в школі ставлять двійку (прямий контроль), у родині дитині можуть заборонити грати на комп'ютері (непрямий контроль). Якщо говорити про порівняльну ефективність прямого і непрямого контролю, то, як і відносно формального і неформального контролю, у загальному плані це визначити неможливо: в одних випадках ефективніше прямий, в інші – непрямий.[5]

Усі види і форми соціального контролю, розглянуті вище, відносяться до зовнішнього контролю.

Приблизно на дві третини, соціальний контроль здійснюється за рахунок самоконтролю. Чим вище в членів суспільства розвитий самоконтроль, тим менше цьому суспільстві приходится звертатися до зовнішнього контролю.

Найважливішою проблемою соціології є виділення соціальних типів особистості. Суть її полягає в тому, що при всій різноманітності звичок, смаків, симпатій і антипатій, особливостей характеру тощо, в індивідів з урахуванням приналежності до відповідної соціальної групи, подібних умов формування особистості виникають загальні, типові погляди на світ і його цінності, загальні життєві цілі й ідеали. Це і дозволяє говорити про «соціальний тип особистості».

Соціальний тип особистості – визначений, фіксований набір соціальних якостей особистості, що виявляються у свідомості і поведінці індивідів, тобто комплекс інтеріоризованих соціальних цінностей, мотивів, орієнтацій, що регулюють діяльність, поведінку індивідів, що відносяться до одного типу.

Критерії виділення соціальних типів особистості різноманітні, найчастіше говорять про наступні:

- *місце особистості в системі суспільних зв'язків;*
- *реальні форми життєдіяльності особистості;*
- *спрямованість особистості.*

Виділяють (хоча й умовно) наступні типи особистості:

Б а з и с н и й тип особистості – система соціальних якостей індивіда, що найкраще відповідають об'єктивним умовам функціонування даного суспільства на відповідному етапі його розвитку.

М о д а л ь н и й (реальний) – реальний тип особистості, що переважає на відповідному етапі розвитку суспільства.

І д е а л ь н и й тип особистості – індивід з такою сукупністю соціальних рис, якостей, які сучасники хотіли б бачити в людині. Подібний тип особистості можна виділити лише умовно.

Усі ці якості особистість здобуває в процесі соціалізації, що має, крім соціальних, і психологічні механізми, описані ще З.Фрейдом. Серед них виділяють:

- *імітацію* – усвідомлена спроба дитини копіювати визначену модель поведінки;
- *ідентифікацію* – спосіб усвідомлення приналежності до тієї чи іншої спільності. Через ідентифікацію діти сприймають поведінку батьків, друзів тощо, їхні цінності, норми, зразки поведінки як свої власні;
- *сором;*
- *провина.*

Якщо перші два механізми мають позитивне значення, то два останніх – негативне, гнітюче, що забороняє деяку поведінку.

ВИСНОВКИ ПО ТРЕТЬОМУ ПИТАННЮ

Отже, особистість як об'єкт суспільних відносин розглядається в соціології в контексті двох взаємозалежних процесів – соціалізації та

ідентифікації. Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в даному суспільстві. Соціологи виділяють соціально-економічний, функціональний, нормативний, міжособистісний рівні соціалізації та базисний, модальний, ідеальний типи особистості.

IV. СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ.

Соціальна активність - це особлива якісна визначеність особистості, що втілюється у вчинках і діях, спрямованих на зміцнення чи руйнування, чи збереження розвитку соціальних порядків.

Соціальна активність особистості є її особлива якісна визначеність. Це не окрема соціальна якість, що існує поряд з іншими, а якість системна, яка виникає із взаємодії, взаємовпливу, взаємин особливих світоглядних принципів і переконань, ціннісних орієнтацій і установок, що відповідають рисам характеру й ін.

Соціальна активність особистості може мати різні політичні і моральні характеристики, різну соціально-ідейну спрямованість і в цьому змісті може відповідати згідно існуючих суспільних порядків:

- *конструктивної;*
- *деструктивної;*
- *консервативної;*
- *реакційної;*
- *прогресивної.*

Під соціальною активністю розуміють:

- 1) у принципі будь-яку соціальну активність, соціальну дію особистості, викликану внутрішніми причинами;
- 2) суспільно-політичну активність (участь у діяльності політичних партій, рухів тощо).

Соціальна активність у першому значенні виступає як родове поняття і для суспільно-політичної активності і для її діяльності.

Всім живим істотам властива **активність**, як здатність реагувати на впливи навколишнього середовища. Активність - загальна характеристика живого, що відрізняє його від неживого. Поняття діяльності характеризує вже не всі живі істоти, а тільки тварин. **Діяльність** є процес взаємодії організму з навколишнім середовищем. Діяльність виявляється в двох формах – зовнішньої (рухова) і внутрішньої (фізіологічна, психічна, розумова діяльність). Найпростіший елемент діяльності – рух.

Тоді **діяльність** можна визначити як сукупність взаємозалежних дій, спонукуваних потребами і спрямованими на досягнення мети.[6]

Форма прояву, що спостерігається зовні, діяльності **називається поведінкою**. Розрізняють три типи поведінки: інстинктивну, звичну (навички) і раціональну поведінки. Перші два типи відносяться до мимовільного, неусвідомлюваної поведінки і звичайно не мають соціальної оцінки. Ці види поведінки вивчає психологія, хоча в деяких випадках навички, зв'язані,

наприклад, з керуванням технікою, можуть оцінюватися соціально (необережні злочини).

Раціональний тип поведінки властивий тільки людині.

Предметом розгляду соціології, як правило, є раціональна, довільна поведінка, що знаходиться під контролем розуму і волі людини, що має соціальне значення й одержує соціальну оцінку – **соціальної поведінки**.

Висловлення «людина пише» означає просто раціональну поведінку. «Людина пише донос» – це вже соціальна поведінка.

Соціальна поведінка буває індивідуальна (поведінка індивіда), колективним вважається поведінка організованої групи, об'єднаної загальними інтересами і цілями спільної діяльності, і масова – однотипна, неорганізована поведінка великих мас людей (наприклад, поведінка натовпу на концерті рок-зірки).

Одиницею соціальної поведінки є вчинок. Вчинок – це дія, що має соціальне значення й оцінку. У кримінальному праві використовується термін «діяння» – дія чи бездіяльність. Наприклад, мати, що не годує своєї дитини, робить злочинну бездіяльність – негативний учинок.

Соціальна поведінка, що відповідає якій-небудь соціальній нормі, називається нормативною. Поведінка, що відхиляється від норми, називається девіантною. Вона є предметом вивчення спеціального розділу соціології – соціології девіантної поведінки. Поведінка, що порушує кримінально - правові норми, називається злочином. Вона – предмет вивчення кримінології.

Видом масової поведінки є **масова істерія** – поведінка натовпу, що характеризується загальною нервозністю чи збудливістю, страхом. Прикладами масової істерії є середньовічна – «полювання на відьом», процеси над «ворогами народу» в епоху сталінізму, нагнітання засобами масової інформації погрози «третьої світової війни» у 60 –70 роках.

Формами масової істерії є екзальтація (поведінка натовпу підлітків на концерті), паніка (поведінка пасажирів тонучого корабля) і погром (агресивне поведінка натовпу, що виражається в актах насильства проти особистості і вандалізму проти власності). Погром часто приймає вид шовіністичного виступу проти якої-небудь національності чи іншої групи населення, що супроводжується грабежами й вбивствами. До революції в Росії було кілька єврейських погромів. У перші дні Жовтневої революції прокотилась хвиля «винних» погромів. У багатьох країнах Європи футбольні фанати влаштовують погроми після чергових матчів.

Масова істерія може бути викликана як внутрішньогруповими процесами (поширення слухів, пліток), так і зовнішнім впливом (стихійне лихо, заклики політичного лідера).

Перехідною формою від неорганізованих до організованих форм масового поведінки є **бунт (заколот)** – стихійна форма колективного протесту, що супроводжується непокорю чи погромами.

Організовані форми масової поведінки можуть бути як пасивними (кампанія цивільної непокори, бойкот), так і активними (страйк, повстання). По

своїх характеристиках організованої форми масової поведінки близька до колективної поведінки.

Отже, діяльність – це спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відображення і перетворення ними навколишнього світу.

Соціологія приділяє особливу увагу вивченню різних сфер діяльності (трудова, освітня, споживча тощо), її соціальних форм (колективна, масова, індивідуальна тощо.), її суб'єктів, об'єктів, різних передумов тощо.

ВИСНОВКИ ПО ЧЕТВЕРТОМУ ПИТАННЮ

Підсумовуючи зазначимо, що особливою якісною визначеністю особистості, що втілюється у вчинках і діях, спрямованих на зміцнення, руйнування чи збереження розвитку соціальних порядків, є соціальна активність. А діяльність – це спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відображення і перетворення ними навколишнього світу.

ВИСНОВКИ

Соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як суб'єкт суспільного і власного життя, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти. У сучасній науці існує два підходи до визначення особистості: формально-логічний та діалектико-логічний. **Особистість** – це стійкий комплекс якостей, властивостей, що здобуваються людським індивідом у визначеному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних груп і спільностей, до яких людина належить і в життєдіяльність яких вона включена. Система цінностей людини – стрижень його особистості. Коли людина (чи група) оцінює самого себе, то ми маємо справу із самооцінкою, тобто усвідомлення індивідом своєї особистісної специфіки, образу свого «Я», національної, класової тощо приналежності. Самооцінка може бути адекватною, завищеною, заниженою. Основні соціологічні теорії особистості – це марксистська та рольова.

Особистість як об'єкт суспільних відносин розглядається в соціології в контексті двох взаємозалежних процесів – соціалізації та ідентифікації. Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в даному суспільстві. Соціологи виділяють соціально-економічний, функціональний, нормативний, міжособистісний рівні соціалізації та базисний, модальний, ідеальний типи особистості. Особливою якісною визначеністю особистості, що втілюється у вчинках і діях, спрямованих на зміцнення, руйнування чи збереження розвитку соціальних порядків, є соціальна активність. А діяльність – це спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відображення і перетворення ними навколишнього світу.

Отже, саме особистість з'єднує всі ланки суспільного життя, робить їх полем власної творчої активності. У соціології особистість розглядається не як

продукт природи, а передусім як сукупність суспільних відносин, продукт суспільства.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Поняття особистості.
2. Соціологічні теорії особистості.
3. Соціалізація особистості.
4. Соціальна активність і діяльність особистості.

ТЕМА № 8: **« СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ »**

ПЛАН

Вступ

1. Соціологія права, її предмет, функції, взаємозв'язок з іншими науками.
2. Соціальна обумовленість та соціальна дія права. Правова соціологія особистості.

Висновок

Список рекомендованої літератури:

28. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
29. Головатий М.Ф. Соціальна політика і соціальна робота. – К., 2006.
30. Дворецькі І.А. Соціологія праці. – К., 2008.
31. Лукашевич М.П. Спеціальні основи загальної та галузевих теорій. – К., 2008.
32. Осипова Н.П. Соціологія. К, 2007.
33. Піча В.М. Соціологія. К. 2008.
34. Спеціальні та галузеві соціології. – К., 2008.
35. Сірий Є.В. Соціологія. К. 2007.
36. Танчин І.З. Соціологія - К., 2006.
37. Тюття Л.Т. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2008.

МЕТА ЛЕКЦІЇ

Ознайомити з соціологічними аспектами правоохоронної та правозахисної діяльності, націлити майбутніх працівників правоохоронних органів, юристів на роботу серед людей, в умовах підвищеного значення людського фактору.

ВСТУП

Правова система суспільства є об'єктом дослідження багатьох гуманітарних дисциплін, в тому числі і юридичної соціології, яка вивчає генезис закономірності і тенденції розвитку суспільства і його правової системи.

Предметом соціології права є аналіз виникнення, функціонування і розвитку права як соціального феномена, соціальна обумовленість існуючих правових норм і відносин.

Важливим об'єктом її дослідження є проблема взаємозв'язку правових, економічних, політичних, культурних, релігійних та інших соціальних процесів і їх вплив на розвиток і функціонування всієї соціально-правової системи. Соціологія права досліджує сутність факторів, які впливають на ефективність правових норм в суспільстві, ефективність соціальної діагностики і профілактики соціальних відхилень і правопорушень.

Завдання лекції: визначити сутність соціології права, її предмет, функції, встановити взаємозв'язок з іншими науками, охарактеризувати соціальну обумовленість та соціальну дію права, виокремити основні аспекти

правової соціології особистості.

Ключові поняття: “соціологія права”, “юридична соціологія”, “деонтологія”, “соціологія злочину”.

I. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА, ЇЇ ПРЕДМЕТ, ФУНКЦІЇ, ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ НАУКАМИ.

Правова система суспільства є об'єктом дослідження багатьох гуманітарних дисциплін, в тому числі і юридичної соціології, яка вивчає генезис закономірності і тенденції розвитку суспільства і його правової системи.

Предметом соціології права є аналіз виникнення, функціонування і розвитку права як соціального феномена, соціальна обумовленість існуючих правових норм і відносин.

Важливим об'єктом її дослідження є проблема взаємозв'язку правових, економічних, політичних, культурних, релігійних та інших соціальних процесів і їх вплив на розвиток і функціонування всієї соціально-правової системи. Соціологія права досліджує сутність факторів, які впливають на ефективність правових норм в суспільстві, ефективність соціальної діагностики і профілактики соціальних відхилень і правопорушень.

Важливою складовою частиною соціології права є загально-теоретичні методологічні питання, пов'язані з функціонуванням соціальних інститутів управління, а також правових основ здорового способу життя.

Суттєвою темою, особливо на перехідному етапі молоді української держави, є діяльність її силових структур співвідношення влади і соціального авторитету представників правоохоронних органів.

Важливою функцією соціології права є розробка наукових основ правового соціального регулювання в суспільстві і створення на цій основі ефективного правоохоронного механізму підтримки дисципліни і порядку в суспільстві, реалізації принципу соціальної справедливості.

У сучасному суспільстві соціологія права виконує також таку важливу функцію, як аналіз правил порядку, розгляду і вирішення конфліктів між учасниками суспільних відносин і охорони суспільства від різного роду правопорушень.

Розвиток соціології права, як галузевої дисципліни, може бути успішним за умови її тісного взаємозв'язку як із загальною соціологією, так і з іншими юридичними науками. Соціологія права в своїх теоретичних і прикладних дослідженнях спирається на теоретико-методологічні концепції філософії, предметом якої є аналіз ідеальних і духовних факторів, які лежать в основі права. Вона також тісно пов'язана із філософією права, яка розробляє загальні теоретико-світоглядні проблеми права і правоведення, вивчає взаємовідносини суспільства і права[10].

Соціологія права особливо тісно взаємодіє з соціальною психологією, яка вивчає соціально-психологічні фактори дотримання або порушення правових норм окремими індивідами і різними соціальними групами, характер порушення злочинності, виявлення соціально-психологічних причин пору-

шення законів у самій правовій системі і інше.

ВИСНОВКИ ПО ПЕРШОМУ ПИТАННЮ

Отже, правова система суспільства є об'єктом дослідження багатьох гуманітарних дисциплін, в тому числі і юридичної соціології. *Предметом соціології права* є аналіз виникнення, функціонування і розвитку права як соціального феномена, соціальна обумовленість існуючих правових норм і відносин. Соціологія права тісно пов'язана з загальною соціологією, іншими юридичними науками, філософією права, соціальною психологією тощо.

II. СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА. ПРАВОВА СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ.

Як відомо, в суспільстві між людьми складаються об'єктивні зв'язки, які обов'язково регулюються або морально-традиційними, або юридично-правовими нормами. Право як система загальнообов'язкових соціальних норм виникає разом з державою, і воно з нею тісно пов'язано. Без держави, як політичного інституту, право не може існувати, тому закономірно: право, тісно пов'язано з політикою.

Розглядаючи взаємозв'язок права і політики, слід зазначити, що з поступовим розвитком суспільства і розподілом його на класи та соціальні стани право все більше стає монополією держави. Воно закріплює і охороняє існуючі суспільні відносини і моделі поведінки, які б насамперед відповідали інтересам пануючих класів та соціальних груп. Але право захищає не тільки інтереси пануючих соціальних груп, але й перш за все служить регулятором суспільних відносин, з його допомогою регулюються відносини, поведінка людей та їх колективів. Як частина надбудови, право обумовлено економічним устроєм суспільства, його соціальною структурою, політичними відносинами, воно знаходиться під впливом історичних традицій, пануючої ідеології, релігії та інших чинників.

Право тісно пов'язане з державою, тільки держава може забезпечити юридичну регламентацію суспільних відносин в масштабі всього суспільства.

Право є важливим політичним інститутом. Воно закріплює форми правління державного устрою і порядок діяльності державного механізму також положення громадян, їх права і обов'язки.[3] Діалектика взаємозв'язку держави і права полягає в тому, що чим більш демократично розвинене суспільство і його політичні інститути, тим, менш держава контролює діяльність соціальних інститутів і навпаки, - при тоталітарних політичних режимах правове поле суспільства обмежується державним примусом і контролем політично-державних структур над усіма формами життя суспільства.

Таким чином, право є важливою формою і знаряддям державної політики, в тому числі і соціальної. Сам державний механізм і управлінська діяльність обов'язково має набувати правового оформлення, вона не може здійснюватись без правових норм. Право розробляє правила норми поведінки, а держава

санкціонує і слідкує за їх дотриманням. Право може виступати як фактор прогресивного розвитку і навпаки. Якщо право захищає інтереси суспільства (і насамперед найбільш передову і прогресивну частину), то завдяки цьому стає важливим чинником прогресивного розвитку. Але ж воно може стати й знаряддям реакційних, консервативних сил, гальмувати реформи і соціально-прогресивні явища в суспільстві.

Важливим і суттєвим показником права є положення особистості в суспільстві, й політичний і юридичний статус, охорона державою її інтересів, прав і свобод. В різні історичні епохи, в різних країнах і суспільних структурах вони могли бути різними.

У демократичному суспільстві, де закон "вище всього", всі члени суспільства, спираючись на закони, користуються необхідними правами і, навпаки - в суспільстві, де існують тоталітарні режими, диктатура і тиранія, право і законність знаходяться в протиріччі. (переконливий приклад - діяльність сталінського політичного режиму).

Соціологія права нерозривно пов'язана з кримінальною політикою, яка безпосередньо залежить від соціально-економічних, державно-політичних, суспільно-психологічних процесів в суспільстві.

В основі протидії злочинності повинна лежати обґрунтована стратегія і тактика запобігання злочинності за допомогою профілактичних заходів. Отже, акцент треба робити не на репресію, а на скорочення сфери застосування примусових заходів.

Політика профілактики злочинів реалізується на основі кримінального прогнозування і планування з урахуванням соціальної та економічної ситуації, а запобігання злочинам повинно стати одним із розділів планів соціального й економічного розвитку областей, районів, населених пунктів.

У тісному діалектичному взаємозв'язку знаходяться право і громадська думка, науковий аналіз їх взаємовідносин має важливе значення для розвитку суспільства, держави і права. Право на громадську думку може впливати як позитивно, так і негативно. Позитивний вплив права на громадську думку буде тоді, коли більшість членів суспільства підтримують законодавчі акти, які приймає держава (це, як правило закони, спрямовані на соціальний захист громадян, закони, які значно поліпшують діяльність правоохоронних структур, спрямовані на боротьбу зі злочинністю). Негативну реакцію населення викликають занадто жорсткі закони, які сильно обмежують права і свободи людини, а також слабкий контроль криміногенної ситуації. Законотворча політика держави може формувати негативну реакцію на її діяльність з боку громадської думки, коли її наслідки мають негативний характер і тим самим значно погіршують соціально-економічний, екологічний, національно-культурний стан суспільства.

Право і закони, їх вплив на всі сфери життя суспільства будуть тоді ефективними, коли вони будуть мати економіко-політичну основу і реальні організаційні засоби їх реалізації, а також коли правоохоронні структури будуть знаходитись на високому професійному рівні.

Якщо той чи інший закон або правова норма не зумовлені вимогами

життя, хоча і є актуальними, і болючими для суспільства, яке на практиці не готове до їх реалізації (наприклад, боротьба з алкоголізмом у 80-ті роки у СРСР).

Не тільки право активно впливає на громадську думку, але й навпаки. Якщо громадська думка не схвалює ті чи інші правові акти, це сигнал для законодавчої влади про їх перегляд.

Отже, право, закони можуть діяти ефективно, коли вони відповідають соціально-економічним, політичним та іншим відносинам в суспільстві, а, головне, коли будуть позитивно сприйматись в усіх соціальних сферах.

Підтримка громадської думки дуже важлива в умовах перехідного періоду із однієї соціально-політичної структури в іншу, більш передову і демократичну.

Громадська думка може підтримувати і законодавчі акти, які приймаються авторитарними режимами, але для цього треба активно формувати правовий світогляд, і тут важливу роль відіграє вся система політично-ідеологічної і психологічної діяльності. Треба віддати належне більшовикам, які вміли формувати громадську думку на свою користь. Так, наприклад, сталінську Конституцію 1936 р. рядові громадяни сприймали як вище досягнення соціалізму і його правової політики. І, навпаки, право і закони громадян капіталістичних країн сприймалися як "порушення прав людини".

Цікаво, зазначити, що якщо у Радянському Союзі у передвоєнні роки був високий патріотичний настрій, а кримінальний злочин розглядався, в тому числі і серед молоді, як негативне явище. То вже у 80 - 90-ті рр. в Росії і Україні серед деяких категорій молодих людей злочинність не тільки не підлягає осуду, а, навпаки, в їх свідомості виростає імідж злочинця, особливо того, хто займається рекетом та проституцією. У цих соціальних умовах суттєву роль відіграють правоохоронні органи, першочерговим завданням у боротьбі зі злочинністю є усвідомлення реальної небезпеки мафіозного криміналітету для молодшої української держави.

Право як система соціального контролю і регулятор суспільних відносин здійснює свою функцію заборон, розпоряджень і санкцій, які впливають на свідомість мас і їх поведінку.

Правова свідомість - це система понять, поглядів, уявлень та почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом. Воно формується під впливом суспільного життя.

Правова свідомість - це форма суспільної свідомості, яка включає погляди на існуючі і необхідні правові норми: про законне і незаконне, про права і обов'язки особи, про правомірність і неправомірність тієї чи іншої поведінки. Вона – основа соціальної активності у повсякденному житті людей.

Правова свідомість має два рівні:

1. повсякденний, який лежить в основі моральної і правової поведінки більшості людей у суспільстві, яка таким чином є масовою.
2. теоретичний - це система правових теорій, мета якої проникнути в сутність явищ.

На правову свідомість суспільства впливають також соціально-економічні, історичні, географічні, культурні, релігійні, а також місцеві умови праці і побуту.

Носіями правової свідомості у суспільстві виступають класи, соціальні групи, прошарки.

Правова, свідомість індивіда і його соціалізація формується, насамперед під впливом соціального буття і атмосфери, в якій він живе. Вона обумовлена не тільки його класовим станом, але залежить і від його соціального положення в межах даного класу і соціальної групи. Зміни у соціальному середовищі викликають відповідні зміни в поведінці індивіда, а останній своїми діями впливає на соціальне середовище. У індивіда, як правило, є суб'єктивні інтереси і цілі, вони можуть співпадати з соціально-значущими інтересами і цілями суспільства або окремих соціальних груп, а можуть і не співпадати, тоді вони набувають протиправного характеру.

Слід зазначити, що не існує суспільства, в якому панувала б односторонність і єдина правова свідомість. Соціальні явища, які спостерігаються в суспільстві, носять характер або соціального співробітництва, зближення, або ворожнечі, антагонізму і конфлікту. Зрозуміло, що в суспільстві не можуть постійно співпадати інтереси і цілі соціальних груп, класів і окремих індивідів. Зміни в соціальному середовищі можуть, і, як правило, приводять до змін змісту правових відносин.

Таким чином, при розбудові молодшої української держави всю нашу правову систему необхідно пристосувати до потреб функціонування суспільства і узгоджувати з соціальною дійсністю, тоді право буде ефективно виконувати свою роль.

Коли суспільство знаходиться в стані динамічної рівноваги, це означає, що зміни в соціальному середовищі, в системі права позитивно впливають на зміну соціальних характеристик особи. Реакція індивіда не вступає в цьому випадку в протиріччя, в конфлікт з соціальними "цінностями", соціальними нормами права даного суспільства.

Індивід або соціальна група може негативно ставитись до існуючих соціальних цінностей і правових норм, характерних для даного соціального середовища. Такий тип взаємодії може бути охарактеризований як стан "соціальної адекватності". Але, якщо соціальні цілі та інтереси окремої особистості і соціальних груп співпадають з реально пануючими соціальними правовими і моральними нормами і цінностями, і якщо їх дотримуватися це переконливий показник стійкості соціальної системи.

Але, якщо в соціально-правовій системі застарілі її елементи або взагалі не відповідають умовам і вимогам, інтересам і цілям суспільства або окремих соціальних груп для того, щоб не допустити конфліктів, необхідно своєчасно замінити їх новими.

Так, якщо індивідуальна або групова поведінка під впливом соціальних, економічних, демографічних та інших факторів буде значно змінюватися, а правова система залишається незмінною, то тоді фактично закони не діють,

вони втрачають свою силу, і це серйозно впливає на соціальний стан суспільства.

Для соціології права важливим є як аналіз діяльності класів, соціальних груп і прошарків, так і індивідуальні дії окремих осіб. Актуальною проблемою в суспільстві було і є переборювання традицій правової безкультурності, неповаги до закону як в формі правового нігілізму, так і в формі правової безвідповідальності. Тому дуже важливо сформувати в суспільстві повагу до права і закону.

При вирішенні проблеми формування правової свідомості і правової культури у членів суспільства важливу роль відіграють соціологічні дослідження. Аналіз громадської думки щодо існуючих або прийнятих законом актів дає можливість як законодавчим, так і виконавчим органам влади уникати багатьох проблем і негативних наслідків в суспільному житті. Обговорення законодавчих актів і проектів, аналіз громадської думки дає можливість громадянам безпосередньо включитися в процес вирішення життєво важливих проблем, в тому числі і в галузі права. Така форма сприяє розвитку правосвідомості громадян і спрямована на те, щоб у суспільстві укорінювалось добровільне і добросовісне виконання законів.[6]

Формування правової свідомості громадян молодій українській державі – гарантія прогресивного розвитку суспільства і держави.

В той же час, соціологічні дослідження свідчать, що правовій освіті у нас приділяється недостатня увага. Так, при анкетуванні 500 керівних працівників ОВС і 100 працівників інспекції у правах неповнолітніх та вчителів шкіл, що викладають право, виявлено, що 90% респондентів оцінили рівень правового виховання незадовільно, 72% зазначили, що уроки права не викликають у школярів інтересу, 62% відзначили низький рівень викладання права.

Отже, юридичній освіті громадян, і насамперед молоді, приділяється мало уваги, а від неї залежить стабільність суспільства, формування правосвідомості особистості.

Правова пропаганда і виховання правової свідомості у громадян відіграють важливу роль також у профілактиці боротьби зі злочинністю. Важливе значення при цьому надається засобам масової інформації, які дають можливість правоохоронним органам включатися в систему складних соціальних зв'язків у суспільстві і активно впливати на формування громадської думки.

Завдяки засобам масової інформації здійснюється вплив по лінії "особистість - мікросередовище - суспільство". Це дає позитивні наслідки щодо гальмування антисоціальних поглядів, настроїв і переконань, разом з тим, стимулювання правової поведінки громадян. Це означає, що таким шляхом можна впливати не тільки на суспільну думку, але і на соціальні інститути, колективи і окремих громадян з метою обмеження і свідомого гальмування криміногенних факторів і, навпаки, підтримки тих факторів, які здійснюють правоохоронні органи щодо профілактики.

Від результатів профілактичної діяльності буде залежати не тільки морально психологічний клімат, але й соціальний стан суспільства.

Велику роль в цьому зв'язку відіграють в наш час соціальні дослідження. За їх допомогою вивчаються:

- роль та ефективність права (як на макро-, так і на мікроекономічному рівні);
- соціальні функції правоохоронних органів (до речі, такі дослідження показали, що 72% респондентів не задоволені рівнем діяльності правоохоронних органів);
- взаємодію моральних та юридичних норм;
- стан злочинності і соціальні причини порушення правопорядку, ефективність кари і заходів профілактичної діяльності;
- соціальні причини росту злочинності і її небезпеки для суспільства;
- соціальний портрет сучасного правоохоронця і таке інше.

ВИСНОВКИ ПО ДРУГОМУ ПИТАННЮ

Таким чином, право є важливою формою і знаряддям державної політики, в тому числі і соціальної. Важливим і суттєвим показником права є положення особистості в суспільстві, її політичний і юридичний статус, охорона державою її інтересів, прав і свобод. Право, закони можуть діяти ефективно, коли вони відповідають соціально-економічним, політичним та іншим відносинам в суспільстві, а, головне, коли будуть позитивно сприйматись в усіх соціальних сферах.

ВИСНОВКИ

Правова система суспільства є об'єктом дослідження багатьох гуманітарних дисциплін, в тому числі і юридичної соціології. *Предметом соціології права* є аналіз виникнення, функціонування і розвитку права як соціального феномена, соціальна обумовленість існуючих правових норм і відносин. Соціологія права тісно пов'язана з загальною соціологією, іншими юридичними науками, філософією права, соціальною психологією тощо.

Право є важливою формою і знаряддям державної політики, в тому числі і соціальної. Важливим і суттєвим показником права є положення особистості в суспільстві, її політичний і юридичний статус, охорона державою її інтересів, прав і свобод.

Отже, право, закони можуть діяти ефективно, коли вони відповідають соціально-економічним, політичним та іншим відносинам в суспільстві, а, головне, коли будуть позитивно сприйматись в усіх соціальних сферах.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ

Після опанування теми студентам рекомендується надати відповіді на наступні питання

1. Предмет соціології права.
2. Функції соціології права.
3. Взаємозв'язок соціології права з іншими науками.
4. Соціальна обумовленість та соціальна дія права.
5. Правова соціологія особистості.

